

ORD & SAG 22

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 2002

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj

Printet i 1200 eksemplarer
Trykkeriet på Trøjborg, Aarhus Universitet

INDHOLD:

Viggo Sørensen: Beretning fra institut og ordbog	2
Ove Rasmussen: Jysk Ordbog – en 70-årig med fremtid i	4
Torben Arboe: Skuld gammel venskab rejn forgo/Auld Lang Syne – om sproget i Aakjærs og Burns's velkendte vise	16
Inger Schoonderbeek Hansen: 1 brukiel for 6 sldlr. – dialekt i 1600-tals retstekster.....	40
Peter Michaelsen: Ponni, niks, alle-halve – betegnelser for spil med terningepind og -top	47
Kan man sige sådan, og hvorfor	62

Viggo Sørensen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

2002 er ved at rinde ud, men netop i disse dage, hvor vi udsender Ord & Sag 22 – og helt nøjagtig 19. december – fylder Jysk Ordbog og instituttet bag ordbogen 70 år. Hvorfor vi har været så længe undervejs, hvordan projektet gang på gang måtte omdefineres, og hvordan vi dog til sidst fik det hele på skinner – det fortæller instituttets mangeårige leder Ove Rasmussen om i artiklen side 4 ff.

Jysk Ordbog bevæger sig støt fremad. Resten af bogstav G er netop lagt på nettet, og redaktionen befinder sig nu et pænt stykke inde i H. 361 redaktionsspalter, 39 udtalekort og 94 udbredelseskort er årets produktion – på niveau med sidste års – og det på trods af at redaktionsstaben er på vej ind i et generationsskifte. Den ældste af de nuværende redaktører Ove Rasmussen er i år gået på deltid, og med fakultetets godkendelse er vor tidligere ph.d.-stipendiat Inger Schoonderbeek Hansen ansat i den resterende del af hans stilling. Oplæring af nyt personale er tidkrævende på en specialiseret arbejdsplads som vores; det tapper arbejdskraft fra de ældre redaktører – men er jo givet godt ud på længere sigt. Faktisk satte vi også en del arbejdskraft ind på en mulig afløser nr. 2 – men måtte desværre erkende, at vi ikke i længden kunne rejse midler til at fastholde vedkommende. Mæcen søges!

Instituttets tre redaktørstillinger og ene sekretærstilling – såvel som de daglige driftsomkostninger – finansieres af Det Humanistiske Fakultet. Men hvad ordbogsarbejdet og publiceringen kræver af yderligere midler, må vi søge udefra – fra offentlige og private fonde mv. Det drejer sig om lønmidler til formel korrektur og brugervenlig standardisering af de redigerede afsnit (en nødvendig funktion ved store ordbøger); endvidere om lønmidler og programmeringsudgifter til effektivisering af netordbogens brugerflade (udbygning af henvisningsapparatet, etablering af krydshenvisende links, standardisering af skærmskriften på

tværs af browser- og pc-type); endelig om IT-udgifter til netordbogens drift (hosting på UNI·C-server, vedligeholdelseskontrakt, opgradering af redaktions- og publiceringsprogrammer).

Heldigvis møder vi fortsat forståelse og velvilje fra mange sider, og vi kan i år takke følgende fonde for støtte til Jysk Ordbog:

Ole Kirk's Fond (til fortsat arbejde med Jysk Ordbog) -	kr. 50.000
Aarhus Universitets Forskningsfond (til vedligeholdelseskontrakt 2002)	- kr. 17.100
Landbrugets Kulturfond (til fortsat arbejde med Jysk Ordbog)	- kr. 15.000

Af instituttets øvrige virksomhed skal blot nævnes, at indtastningen i database af vore mange spørgelistebesvarelser fortsætter planmæssigt, og at der på grundlag heraf løbende udarbejdes råkort over udbredelsen af jyske dialektgloser – en databank, som fakultetet har lovet ved lejlighed at gøre tilgængelig i tilslutning til instituttets hjemmeside. Derudover har vi besvaret ca. 200 spørgsmål om jysk sprogbrug; vi har redegjort for netordbogens funktion og redaktionsprincipperne bag den på et møde i den faglige sammenslutning Leksikografer i Danmark; og vi har ved lokale arrangementer i Sdr. Lem og Lysgård leveret foredrag om ældre jysk sprog og kultur.

Hvad der sidste år rumlede om institutsammenlægninger inden for Det Humanistiske Fakultet, er nu snart en realitet. Vort – af Peter Skautrup stiftede – Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning vil senest ved årsskiftet 2003-2004 blive sammenlagt med Institut for Nordisk Sprog og Litteratur. Vi håber – i forståelse med fakultetet – at kunne fortsætte ordbogsarbejdet nogenlunde uændret, nu blot som et center inden for det ny storinstitut, og vi vil da til minde om ordbogens stifter kalde det Skautrup Centret for Jysk Sprog og Kultur. Det er nok dét udgivernavn, læserne fremover vil møde på forsiden af Ord & Sag.

Jeg vil nu til slut håbe, at vore læsere vil finde indholdet af Ord & Sag 22 interessant og underholdende – og så naturligvis ønske jer alle en glædelig jul og et godt nytår!

Red.

Ove Rasmussen:

Jysk Ordbog – en 70-årig med fremtid i

Den 19. december 1932 så et nyt institut dagens lys på det dengang kun 4 år gamle Aarhus Universitet: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning – for nemheds skyld også: Jysk Institut. Vi kan altså i år fejre 70 års fødselsdag.

Professor Peter Skautrup

Initiativtageren var docent, senere professor Peter Skautrup (1896-1982). Instituttets hovedformål blev at udgive et sprogligt-kulturhistorisk tidsskrift og indsamle materiale til en ordbog over de jyske dialekter. Starten blev finansieret ved at 17 stiftere hver indskød 100 kr. Institutlokale fandtes ikke, men efter at have anskaffet stempel og brev-papir gik Skautrup straks i gang med arbejdet.

Med museumsforstander H. P. Hansen, Herning, som medredaktør udsendte Skautrup allerede i 1932 første hæfte af det nye tidsskrift *Sprog og Kultur*. Det blev i de følgende 46 år til i alt 27 bind. Såvel tidsskriftets

som instituttets navn illustrerer, at det for sprogforskeren Skautrup altid var vigtigt at se sammenhængen mellem sproget og den kultur, sproget er en afspejling af.

Men det blev instituttets andet hovedformål, indsamling af materiale til en jysk ordbog, der kom til at betyde mest for det nye institut – og som er emnet for denne artikel. Til denne del af arbejdet modtog Skautrup fra starten 800 kr. årligt fra Carlsbergfondet, og hovedparten af midlerne blev brugt på kontakten med en række interesserede lægfolk, der var i stand til at optegne deres dialekt i lydskrift.¹

Jysk Ordbogs første år

Indsamlingen af nyt ordbogsmateriale skete gennem de første ca. 20 år hovedsagelig ved, at Skautrup modtog optegnelser fra de nævnte lægfolk – ofte nedskrevet på standardsedler, der efter at være forsynet med en opslagsform kunne indgå direkte i ordbogens kartotek. Fra denne tid stammer større enkeltoptegnelser (senere kaldt ‘punktoptegnelser’) fra Vendsyssel (ved lærer Laurits Thura Obel), fra Himmerland (ved bankdirektør Th. Thomsen), fra Mors (ved lærer A.C. Skyum og læge Jens Lund), fra Midtøstjylland (ved forretningsfører R.P. Randløv) og fra Sydvestjylland (ved lærer J.K. Nielsen). Optegnelserne, der for hvert område omfattede 20.000–30.000 sedler, forelå i lydskrift af forskellig kvalitet og finhedsgrad og i nogle tilfælde med selvkonstruerede tegn.

De sparsomme bevillinger strakte ikke til ansættelse af personale. Først i 1946 blev der givet bevilling til ansættelse af en videnskabelig assistent, cand. mag. Niels Åge Nielsen, som ud over ordbogsarbejdet skulle assistere professor Skautrup i dennes øvrige arbejdsopgaver, bl.a. arbejdet med *Det danske sprogs historie* (bind 1–4, 1943–1968). Midt i 50'erne fungerede Kristian Ringgaard i stillingen, indtil han 1959 blev amanuensis ved Institut for Nordisk Sprog og Litteratur. Derpå stod ordbogsarbejdet igen uden bevilling til en fast medarbejder.

Til trods for den sparsomme bemanning var der dog omkring 1950 opbygget et ordbogskartotek på ca. 150.000 sedler. Men fra visse områder havde man kun sparsomme eller slet ingen optegnelser i god lydskrift. På dette tidspunkt var flere yngre filologer blevet interesseret i arbejdet med dialekterne, så kunne der blot skaffes bevillinger, var det nu muligt at sende kvalificerede medarbejdere ud på optegnelse.

I 1952 udarbejdede Niels Åge Nielsen en samlet plan for det videre indsamlingsarbejde, og på grundlag heraf ansøgte Skautrup

¹ Disse tidligste optegnere er omtalt i en artikel af Skautrup selv i *Sprog og Kultur* bd. XXVII s. 61 ff.

Statens Humanistiske Videnskabsfond om bevillinger til et 5-årigt projekt, omfattende dels optegnelser fra de dårligt belyste egne, dels udskrift til ordbogskartoteket af trykte kilder og manuskripter. Ansøgningen resulterede i en bevilling på ca 30.000 kr. årligt i perioden 1953–1958.

Fra Videnskabsfondens side lagde man især vægt på optegnelsesarbejdet, og det førte i bevillingsperioden til omfattende optegnelser fra Vendsyssel og Læsø (ved Arne Espegaard), fra Thy (ved Niels Åge Nielsen), fra Himmerland (ved Kristian Ringgaard og Kristine Århammer), fra Djursland (ved Helge Laursen), fra Mols og Anholt (ved Niels Åge Nielsen), fra Sydøstjylland (ved Kristian Ringgaard og Hans Veirup), fra Sydvestjylland (ved Kristian Ringgaard), samt fra det sydvestligste Sønderjylland og Rømø (ved Peter Jeppesen). For Sønderjyllands vedkommende forelå der allerede omfattende optegnelser foretaget af Udvalg for Folkemaal (det nuværende Institut for Dansk Dialektforskning ved Københavns Universitet).

Udskrift på sedler af det optegnede (og i begrænset omfang også af trykte og ældre utrykte kilder) gav en årlig tilvækst på omkring 100.000 sedler til ordbogsarkivet. Efter Skautrups optimistiske plan skulle man nu bruge 2 år på at forberede materialet til redaktion, og så skulle redaktionen gå i gang. Ved en statusopgørelse i 1957 måtte det imidlertid konstateres, at vi endnu manglede at udskrive mange ældre, centrale kilder. Dertil kom et ønske om at få kopieret store jyske seddelsamlinger fra Institut for Dansk Dialektforskning, så de blev lettilgængelige under den kommende redaktion.

Det stod også efterhånden klart, at de relativt få store 'punkt-optegnelser' ikke gav information nok om den geografiske udbredelse af de enkelte dialektord, udtaleformer, betydninger etc. Skulle vi kunne udtale os blot nogenlunde præcist herom, måtte vi have langt flere oplysninger at bygge på end de hidtil tilvejebragte. Allerede i begyndelsen af 1950'erne havde man derfor – efter svensk mønster og med Niels Åge Nielsen som initiativtager – forsøgt at komme i forbindelse med et større antal frivillige meddelere.² Og i løbet af få år var det lykkedes at opbygge et meddelernet på omkring 500 ældre dialekttalende, der 3-4 gange årligt besvarede spørgelister udsendt af instituttet. Meddelerne gengav deres dialekt så godt som muligt, uden anven-

² Jf. Niels Åge Niensens omtale af denne avis-kampagne i *Ord & Sag* 2 (1982) s. 10 (med gengivelse af den først udsendte og i lokalaviser trykte spørgeliste).

delse af en egentlig lydskrift; men med støtte i lydskrevne optegnelser fra samme egne er det normalt let at fortolke meddelernes gengivelse af udtalen, bortset fra rent accentuelle forhold.

Interessen for at medvirke som meddeler aftog ikke med årene og efter en ny kampagne omkring 1970 nåede antallet af meddelere op på knap 800. I alt har vi gennem årene fået hjælp af mellem 3.000 og 4.000, hvoraf mange har suppleret deres besvarelser med egne optegnelser. Ad denne vej er der indsamlet et uhyre omfattende og vigtigt materiale, som for hele det centrale ordforråds vedkommende muliggør ret præcise dialektgeografiske oplysninger i Jysk Ordbog.

Nået til slutningen af Videnskabsfondens bevillingsperiode, i 1957, stod man i den situation, at mange kilder stadig manglede at blive udskrevet til ordbogskartoteket, ligesom de indtil da indkomne spørgelistebesvarelser i det store og hele var uudnyttede. Med vanlig optimisme opstiller Skautrup da (i 25-året for instituttets oprettelse) en treårsplan: I løbet af årene 1958–60 skal resten af kilderne udskrives på sedler og spørgelistebesvarelserne udnyttes til udarbejdelse af kort eller udskrives på sedler – hvorefter den egentlige redaktion skal påbegyndes. Planen forudsætter en bevilling på 40.000 kr pr. år. På det tidspunkt er midlerne i Aarhus Universitets Forskningsfond blevet så store, at Skautrup fra denne fond får bevilget halvdelen af det ansøgte, mens Videnskabsfonden bevilger den anden halvdel.

I de følgende år forøges seddelsamlingen kraftigt, dels ved udskrift af optegnelser, litteratur etc., dels ved kopiering af de jyske seddelsamlinger på Institut for Dansk Dialektforskning. Og tilvæksten til seddelsamlingen vokser år for år: i 1958 indgik der således 120.000 sedler, i 1959 130.000 og i 1960 hele 200.000.

Men treårsplanen holdt ikke – af flere grunde. Dels blev vi opmærksomme på flere relevante manuskripter i fremmede samlinger, ligesom der til stadighed udkom ny litteratur, som burde udnyttes. Dels tillagde vi spørgelistematerialet større og større værdi for ordbogen, så at der måtte udsendes et stigende antal lister til et stigende antal meddelere; det indkomne materiale blev skrevet ud i hånden i lister, hvorefter enkelte former etc. manuelt kunne stemples ind på et sognekort med forskellige sigler for ens eller nært relaterede former – et arbejde der lagde beslag på mange arbejdstimer.

Støtten fra de to fonde fortsatte imidlertid de følgende år, og de årlige bevillinger var i 1973 vokset til 135.000 kr. fra hver fond. I årene

efter 1973 skrumpede bevillingerne fra Aarhus Universitets Forskningsfond dog ind – formentlig under påvirkning af studenteroprørets marxistiske ideologi, der ikke anerkendte ordbogsarbejdet som ‘forskning for folket’. Til gengæld var der i 1969 på finansloven optaget en amanuensisstilling til Jysk Institut; den ansatte (denne artikels forfatter) skulle ifølge ansøgningen "bearbejde det indkomne og indkomende materiale videnskabeligt, samt ikke mindst udvide og intensivere indsamlingsarbejdet".

Redaktionen påbegyndes

Arbejdet med udskrivning af de manglende kilder fortsatte ufortrødent op gennem 1960'erne, men jævnsides hermed blev selve redaktionen forberedt. I universitetets årsberetning for 1962–63 oplyser instituttet således, at "redaktionen af ordbogen er blevet tilrettelagt ved talrige redaktionsmøder, og en prøveredaktion er påbegyndt". I det redaktionsforberedende arbejde deltog foruden Skautrup selv professorerne Niels Åge Nielsen og Kristian Ringgaard, afdelingsleder Hans Veirup, amanuenserne Mette Kunøe og Ove Rasmussen samt cand.phil. Viggo Sørensen.

Skautrup havde i årene 1924–28 redigeret 978 spalter af vor store nationalordbog, Ordbog over det Danske Sprog. Han var således fortrolig med ordbogsredaktion, men materialet til Jysk Ordbog bød på mange ny problemer. Det lå fast, at ordbogen skulle registrere de jyske dialekters ordforråd efter ca. 1700, altså også rigssprogsord. Men skulle man også medtage ord, som man havde en formodning om ikke havde været gangbare i en dialekttalendes sprog, selv om de optrådte i ældre jyske kilder? Og skulle man medtage ord som *afbetaling*, der i materialet nok forelå optegnet i en dialektal udtale, men som uden tvivl først i nyere tid var blevet en del af en dialekttalendes ordforråd? Og hvad med udtaleangivelserne: Skulle mange forskellige lydskrifter smeltes sammen til én; skulle lydskrifter med særtegn for meget fine lydnuancer forgroves; og hvordan gjorde man det på forsvarlig vis? Skulle en udtalevariant optegnet efter en enkelt dialekttalende medtages i ordbogen?

Sådanne emner blev drøftet på redaktionsmøder op gennem 1960'erne, ligesom man på møderne kritisk gennemgik den ovennævnte prøveredaktion, der for størstedelens vedkommende blev vare-

~~alsted~~ adv ^{äl-ste? el äly-ste's 'olstrup (L) 30}
~~ölstē? el ölyste's Vends (F);~~
~~äl-ste Vends (Sperretet. 147);~~ Tois; 'äl-ste- og
^{'Olste? Drömminglund;}
älstøj Räljerg; 'äl'ste? og älste Bögglum;
~~äl'staz Vethy (F. I. 20);~~
videre formes som öly støj's Hild (F);
'äl'støj's Vorsted; aaltestejed Lindum;
oltesteiet Herrom (Matzen ca 1825); älstøj Kwong.

....

^(sy uden for vends og thy)
2) altid. Vends (F). Hild (F).

alsted adv. 10

Aa no Faaval, Lahs! komme Do døj Vej,
 saa si ej te vott, Do skal aalsteh væ
 valkommen.

By mi farvel, Rats, komms du den veeg, så
se ind til os, du skal altid væc velkommen.

16.

CJRLund.TN.

1221 Understed

Skautrups håndskrevne redaktionssedler til artiklen *alsted*. Øverst starten af redogørelsen for udtalen med tilføjelser og rettelser; en besværlig skriveproces, der lettedes enormt ved overgangen til edb.

I midten ses en seddel der indleder betydning 2, og som efterfølges af flere citater fra ordbogskartoteket, bl.a. det viste citat fra C.J.R. Lund *To noveller* (med Skautrups håndskrevne oversættelse af citatet).

taget af Skautrup. I løbet af dette årti blev redaktionsreglerne udarbejdet i maskinskrevet form, og i 1965 tryktes hæftet *Jysk Ordbog – Kilder og forkortelser m.m.*, der tillige gav en kort orientering om ordbogens lydskrift og en række omsætningstabeller for de vigtigste lydskriftssystemer. Første hæfte af ordbogen lod imidlertid vente på sig, hvilket bl.a. skyldtes rent tekniske forhold.

Den redaktionelle tekst blev dengang håndskrevet på sedler, med indstukne citatsedler fra ordbogskartoteket, hvorefter en kontorist overførte det hele til maskinskrift. Jysk Institut havde i 1965 fået bevilling til en elektrisk skrivemaskine med to tastaturer (hvoraf det ene indeholdt alle ordbogens lydskrifttegn) og en vogn, der bevægede sig over begge tastaturer og standsede på det rette sted på linjen, når man skiftede tastatur. Et fantastisk teknisk fremskridt! Efter korrekturlæsning (og besværlige rettelser af fejl, som var hyppige i den vanskelige lydskrift), kunne manuskriptet gå til trykning, hvor problemerne med skriften skulle vise sig at være endnu større! Satsen viste sig at være så vanskelig, at vi måtte gennem 6 korrekturer, før der kunne gives grønt lys for trykning.

Endelig i 1970 udkom så første hæfte af ordbogen omfattende afsnittet A-ael, redigeret af Skautrup. De yngre redaktører tvivlede på, at ordbogen kunne gennemføres i den valgte form: dels ville den fylde et meget stort antal bind og altså blive overordentlig bekostelig, dels ville brugere få svært ved at skaffe sig overblik over de mange detaljerede udtale- og betydningsnuancer. Denne skepsis gik ikke godt i spænd med Skautrups optimisme og iver efter at komme videre, men det lykkedes dog at overtale ham til på første hæftes omslag at kalde det *Prøvehæfte*.

Skautrup var på dette tidspunkt 74 år gammel og arbejdede ivrigt videre, selv om det stod klart, at ordbogen ikke ville blive færdig i hans levetid – med det omfang, materialet efterhånden havde fået. I de følgende år frem til 1979 lykkedes det at udgive yderligere 3 hæfter (med *ankel* som sidste ord), for de allerfleste spalters vedkommende med Skautrup som redaktør. Trykningen af hæfte 4 (64 sider) kostede godt 83.000 kr., jf. at månedslønnen for en videnskabelig medarbejder var ca. 8.000 kr. Hvis man skulle gøre sig håb om at fastholde de medvirkende redaktører, på et tidspunkt hvor bevillingerne til ordbogen var usikre, måtte den videre trykning nødvendigvis stilles i bero.

Krisetider

Som nævnt skrumpede bevillingerne fra Aarhus Universitets Forskningsfond ind i årene efter 1973. Værre var det, at Statens Humanistiske Forskningsråd (der havde afløst Videnskabsfonden) i 1974 gjorde det klart, at rådet ikke kunne finansiere en redaktion af ordbogen, som tydeligvis ville komme til at strække sig over adskillige år.

På dette tidspunkt manglede der stadig udskrivning af flere vigtige kilder. I marts 1975 sender instituttet en omfattende redegørelse (på 36 sider + bilag) til Forskningsrådet, hvori det skønnes, at de højest prioriterede kilder kan udskrives i løbet af årene 1975/76-1981/82, hvis redaktionen i mellemtiden sættes på vågeblus. Rådet indvilger i at forlænge støtten til en afsluttende materialeopsamling, men mod slutningen af 1970'erne stod det helt klart, at Forskningsrådets støtte derefter ville ophøre, og i februar 1980 meddeler rådet: "Efter udgangen af juni 1980 vil det ikke være muligt for rådet at yde væsentlig støtte til projektet i dets nuværende omfang og med dets hidtidige målsætning".

Jysk Ordbog var imidlertid ikke det eneste ordbogsprojekt, der led under trange økonomiske vilkår, og forskningsrådet foreslog derfor allerede i november 1976 Ministeriet for kulturelle anliggender at nedsætte et udvalg "med den opgave at fremsætte forslag til en løsning af det problemkompleks, som ordbøgerne under ét udgør". I oktober 1977 nedsatte ministeriet så et ordbogsudvalg med 6 medlemmer med opgaven "at fremkomme med forslag til en koordinering og prioritering af arbejdet med ordbogsprojekter, der er under udarbejdelse ... samt i særdeleshed at overveje og fremkomme med forslag til disse projekters finansiering". Efter 20 møder og besøg på flere af de omhandlede ordbøger afgav udvalget omsider i december 1982 en tredelt betænkning, der efter høring på universiteter etc. blev arkiveret – uden at have løst et eneste problem for de berørte ordbøger!

Netop af frygt for, at det særdeles langsomme udvalgsarbejde skulle ende sådan, havde vi i mellemtiden set os om efter andre finansieringsmuligheder, så vi kunne fastholde et par af de yngre ordbogsmedarbejdere, indtil en mere varig løsning forhåbentlig dukkede op. I februar 1978 havde jeg lejlighed til at drøfte situationen med amtsborgmesteren for Århus amt, Robert Svane Hansen, der var villig til over for de 6 andre jyske amter at være fortaler for en jysk støtte til ordbo-

gen. En ansøgning til de jyske amtskommuner blev afsendt i april, og i de følgende måneder indløb 7 glædelige meddelelser om midlertidig støtte. Amtsstøtten kom til at løbe over en 6-årig periode og udgjorde i alt godt 1.3 mio. kr.

Takket være en hyppig og positiv presseomtale i disse år blev flere folketingspolitikere opmærksomme på vore problemer. I kraft af velvilje fra politisk hold opnåede vi således i forlængelse af amtsbevillingerne i årene 1984-86 bevillinger på godt 500.000 fra kultur- og undervisningsministeriets tipsmidler, så de to redaktører Viggo Sørensen og Torben Arboe kunne fastholdes, indtil vi endelig i 1987 over finansloven fik bevilget 2 faste stillinger.

Frem til 1981-82 havde stort set alle kræfter været brugt på udskrift af manglende kilder. Kun Skautrup fortsatte redaktionsarbejdet og havde ved sin død i 1982 afsluttet redaktionen af bogstav A efter den hidtidige redaktionspraksis.

Sammenholder man omfanget af de indtil da trykte 4 hæfter med Ordbog over det Danske Sprog 27 bind, ville Jysk Ordbog komme op på ca. 22 bind. Med trykprisen for hæfte 4 i erindring var det – midt i den uoverskuelige økonomiske situation – svært at forestille sig, at der kunne skaffes midler til fortsat trykning. På dette tidspunkt var edb-udviklingen desuden så fremskreden, at det var nærliggende at overveje andre, mere økonomiske publikationsformer.

Omfanget kunne måske også reduceres – endda til fordel for det store flertal af brugere? Overvejelserne herom var startet i 1980, og da vi i 1981 påbegyndte redaktionen af bogstav B, blev fremstillingen forenklet i flere henseender. Når dette var muligt og videnskabeligt forsvarligt, skyldes det paradoksalt nok grundmaterialets vækst i mellemtiden (fra ca. 2 mio. sedler ved prøveredaktionens start til nu ca. 3 mio. + råkort fra spørgelisteudskriften repræsenterende et næsten lige så stort antal informationer). Takket være det tættere net af oplysninger var det nu muligt i mange tilfælde at give sammenfattende oplysninger om udbredelse, betydning etc., hvor man tidligere var henvist til at opregne eksempler. Lydskriften blev også forenklet, ligesom brugen af citater blev reduceret og nyindlånte ord fra rigssproget blev kort afhandlet eller helt udeladt.³

³ Læs mere om disse – og andre tilsvarende – redaktionelle forenklinger i *Jysk Ordbogs præsentationshæfte* (1991) s. 9–12.

Edb-tider

Da instituttet fik de 2 nye videnskabelige stillinger i 1987 (og antallet af fuldtidsbeskæftigede redaktører dermed blev forøget til 3), er den nye redaktionspraksis indarbejdet, og redaktionen er nået et godt stykke ind i bogstav B. Året 1987 blev også på anden måde et godt år for ordbogen, idet vi fra en privat familiefond modtog bevilling til anskaffelse af edb-udstyr, så hver mand fik en computer, alle forbundne i et lokalt netværk. En enkel dråbe malurt fulgte dog med: under installeringen af netværket dryssede der asbestholdigt materiale ned fra flossede loftsplader, og efter pålæg fra arbejdstilsynet blev der iværksat renovering af vore lokaler og asbestrensning af alt inventar. Det betød at samlinger etc. stod nedpakket i flere måneder.

I løbet af 1987 opnåede medarbejderne fortrolighed med at redigere i et tekstbehandlingsprogram; der var forinden udviklet en skrift med de nødvendige lydtegn og andre redaktionelle tegn, og der blev udarbejdet en tekstformattering, som muliggjorde tekstfilernes senere overførelse til en database. En beklagelig omkostning ved overgangen til edb var, at det hidtil redigerede også skulle omsættes til tekstfiler, og at afsnit A oven i købet skulle delvis omredigeres efter den nye redaktionspraksis.

Edb-anskaffelserne gav gevinst på endnu et område. Udnyttelsen af materialet i spørgelistebevarslerne foregik som nævnt manuelt og som regel ved studentermedhjælpere og kontorister; arbejdet var tidkrævende, og redaktørerne måtte undertiden selv gennemgå besvarelser, der var relevante for deres redaktionsafsnit. Fra nu af blev besvarelserne tastet ind i en database, hvor man kunne søge de former etc., man ønskede kortlagt, og overføre dem til et kortlægningsprogram, vi i 1987-88 fik udarbejdet af Peter Frost-Olsen.⁴

I redaktionel henseende blev 1987 ikke noget produktivt år, men gevinsten ved edb-anskaffelsen viste sig hurtigt de følgende år, hvor redaktionstempoet steg kraftigt. Med redigering direkte på computeren kunne maskinskrivning og korrekturer spares, ligesom en evt. trykning nu ikke længere ville kræve en sats på trykkeriet. Men var trykning overhovedet hensigtsmæssig nu?

⁴ Jf. Suzanne Dohm Pedersen: Nye tider, nye skikke – om edb og dialektgeografi i *Ord & Sag* 8 (1988) s. 13 ff.

I løbet af 90'erne fik flere og flere adgang til internettet, og det var nærliggende at overveje en publikation via nettet. Med en netpublikation ville vi få mulighed for løbende opdatering (og kunne altså undgå de obligatoriske, men sjældent benyttede supplementsbind). Vi kunne også via linkning gøre det lettere at lede brugere frem til synonymer etc., der kunne supplere oplysningerne om det ord, de slog op. Og sidst men ikke mindst: omkostningerne ved at forsyne ordbogen med farvelagte kort over udtale og udbredelse ville blive minimale. Netop for en dialektordbog er det en fordel at kunne frådse med kort, der langt bedre oplyser brugeren om geografisk udbredelse, end det kan gøres ved opremsning af geografiske områder.⁵

I 1997 opnåede vi bevillinger til den planlægning, der nødvendigvis må gå forud for en netpublicering, men først i år 2000 lykkedes det med UNI·C som udvikler at bringe første del af ordbogen på nettet. I dag ligger afsnit A-G på nettet, og redaktionen af H er påbegyndt. Det publicerede afsnit omfatter som tekstfil 4.733 spalter, hvortil kommer 396 udtalekort og 1751 mindre kort i spaltebredde over dialektale ords og betydningers udbredelse – samlet hvad der i bogtryk ville svare til ca. 3.200 sider.

Tæt på de 70 har Jysk Ordbog krænget traditionen af sig, møder nu sine brugere på tidens præmisser – og bliver brugt! Vi kan registrere ca. 80 opslag dagligt i netordbogen, modtager massevis af e-mails med spørgsmål om jysk og overvejer indgående, hvordan vi kan effektivisere ordbogens brugerflade yderligere.

Når det har taget så mange år at komme hertil, er årsagerne flere.

For det første er der undervejs anvendt megen tid på indsamling, og det er kræfter, som bestemt ikke er spildt, for var dette arbejde ikke blevet udført i tide, kunne det aldrig indhentes!

For det andet har ordbogsarbejdet frem til 1987 været sparsomt bemanded, stort set kun med timelønnet studentermedhjælp og med videnskabelige medarbejdere, hvis indsats var delvis ulønnet. Dog har vi fra midten af 70'erne og frem til år 2000 via diverse beskæftigelsesordninger haft uvurderlig hjælp til ordning af seddelmateriale og udskrivning af spørgelister fra henvend 100 personer (svarende til ca. 4 fuldtidsbeskæftigede personer i de ca. 25 år) – stort set uden andre udgifter for ordbogen end tid afsat til instruktion og administration.

For det tredje har sporskiftet i den redaktionelle praksis samt overgangen til edb og internetpublicering kostet tid, men denne tid er i det lange løb givet godt ud.

⁵ Jf. Viggo Sørensen: Kort og godt – om brugen af kortmateriale i Jysk Ordbog i *Ord & Sag* 17 (1997) s. 49 ff.

At projektet skulle blive så langstrakt, som det er blevet, havde Skautrup næppe drømt om i 1932, og nok heller ikke om, at værket ville blive så omfangsrigt – skønt biskop Henrik Gerner allerede i 1698 advarede Mathias Moth mod at medtage dialektord i sin planlagte danske ordbog, for indsamling og redaktion af disse "er ej én Mands Gerning, men mere vanskelig end man tror, i Særdeles om alle Dialekter skulde tilsættes ..., thi det vilde blive et meget stort Opus".⁶

Vanskeligheder har der da også været nok af i forbindelse med Jysk Ordbog. Alligevel har arbejdet med denne ordbog, hvoraf nu næsten en tredjedel er redigeret, været en glæde for alle medvirkende – en glæde der forstærkes af den store interesse, ordbogen gennem årene har mødt fra brede kredse af befolkningen og fra bevilgende instanser.

Fra reception på instituttet oktober 2000 i anledning af at første del af Jysk Ordbog da var lagt på nettet.

Viggo Sørensen demonstrerer netudgaven af Jysk Ordbog, sekunderet af UNI-C-medarbejderne Bengt Moss-Petersen (der udviklede netudgaven) og Søren Nipper.

Deltagerne kunne følge demonstrationen på et film lærred.

⁶ Citeret efter *Sprog og Kultur* bd. X s. 56.

Torben Arboe:

Skuld gammel venskab rejn forgo ... / Auld Lang Syne

– om sproget mv. i Jeppe Aakjærs og
Robert Burns's velkendte vise

Nogle af de spørgsmål, der hyppigst stilles til redaktionen på Jysk Ordbog – især efter at vi er begyndt at publicere ordbogen på internettet – har drejet sig om de to første linier i 2. vers i 'Skuld gammel venskab rejn forgo', nemlig:

Og gi så kuns de glajs en top
og vend en med di kaw'

– her citeret efter (1986-udgaven af) 'Højskolesangbogen', som er et sandsynligt udgangspunkt for spørgsmålene til Jysk Ordbog. Hvad betyder ordet *kaw*, og hvilken situation er der egentlig tale om i dette vers? spørges der. Svarene vil jeg give sammen med forklaring på andre dialektord i sangen.

1. Første udgave og fremførelse af Aakjærs vise

I den citerede udgave af Højskolesangbogen er 'Skuld gammel venskab ...' hentet fra Aakjærs digtsamling *Under Aftenstjernen* (1927). Det er dog lykkedes mig at finde frem til det første tryk af sangen 4 år tidligere, hvilket jeg vil anvende i det nærmest følgende (fig. 1a-c), mens Højskolesangbogens version tages op i afsnit 3 (jf. fig. 3).

'Skuld gammel venskab ...' blev første gang trykt i den illustrerede almanak *Danmark* i 1923, under titlen 'For læng, læng sind'. *Danmark* havde Aakjær som redaktør sammen med Gustav Hetsch, og det tryk, der er forlæg for fig. 1a-c, stammer egentlig fra et særtryk fra denne årgang af almanakken. Jeg har valgt det, fordi det indeholder en dedikation fra Aakjær og har en særlig baggrund. Som det vist kan ses på fig. 1a på trods af nedfotograferingen, lyder dedikationen:

Kjære Guld T. Kristensen! Man sig afskade dem
 alle Yang ligge, og her mig som om man er
 lig Tord for ligene.

Maidbo.

1257, (1923)

Andre krig

gode Anstifter.

For læng, læng sind.

Moderato.

PIANO *p*

Skuld gam-mel Ven-skab rejn for-go og stry-ges fræ wor Mind? Skuld

gam - mel Ven-skab rejn for-go med dem Daw saa læng, læng sind? De

Fig. 1a. Fra Johs. E. Tang Kristensen (udg.): *Skuld gammel venskab* (etc.). (1992). s. 14. (Genoptryk af førsteudgaven 1923).

Kjære Evald T. Kristensen! Maa jeg lade denne lille Sang ligge efter mig sammen med en hjærtelig Tak for igaar.

Mindebo 25/1 1923. Deres heng[ivne] Jeppe Aakjær.

Baggrunden for dette er, at Aakjær havde været på besøg hos folke-mindesamleren Evald Tang Kristensen¹ i anledning af dennes 80-årsdag (24/1) og her havde fremført sangen, formentlig for første gang. Tang Kristensens søn fortæller (Johs. E. Tang Kristensen (1992) s. 12f.), at Aakjær ikke som flere andre holdt tale, men til sidst ved mid-dagsbordet rejste sig og sagde: "Ja gamle ven, ... Egentlig burde jeg have hædret dig med et digt, men det har jeg gjort før og kan næppe gøre det bedre.² Nu vil jeg til ære for dig synge en bette vise, jeg nylig har oversat fra skotsk til jysk. Det er en vise, der i Skotland synges 10 gange for hver gang alle andre synges een". Og, fortsætter Johs. E. Tang Kristensen, "så sang han med sin skønne stemme følt og inderligt 'Skuld gammel venskab rejn forgo' "; alle blev grebet af stemningen, rejste sig og sang med på omkvædet efter sidste vers.³

2. 'Kaw' og enkelte andre ord i visen

Vedr. spørgsmålet om betydningen af ordet *kaw* ses på fig. 1b, at Aakjær allerede har givet svaret i førstetrykket i *Danmark* 1923: ordet betyder 'Venstre Haand', oplyses det i noten. Ser man nærmere på ordet, viser det sig at være en substantivering af bestemt form af et adjektiv *kav* med betydninger som 'akavet, kejtet, forkert'. I vestjysk,

¹ Bekendtskabet mellem Aakjær og Tang Kristensen går tilbage til 1883-84, hvor Aakjær som ganske ung havde indsendt mange optegnelser til Tang Kristensen, der optog nogle af dem i sit folkemindetidsskrift *Skattegraveren* (1884-89), andre i bøgerne *Jyske Folkeminder* bd. VIII, IX (1886, 1888). Jf. Bengt Holbeks indledning i Jeppe Aakjær: *Jyske folkeminder*. (1966). s. X ff.

² Aakjær har skrevet to hyldestdigte til Tang Kristensen, i 1903 hhv. 1917, jf. *Samlede Værker* bd. I s. 146f. og bd. II s. 157f. (med formuleringer som 'Gamle, sejge Saga-mand ... blandt Ættens bedste Kuld / skal dit Navn med Tak vi finde').

³ Johs. E. Tang Kristensen beskriver nærmere, hvordan Aakjærs gestus gør Evald Tang Kristensen stærkt bevæget: "Da Aakjær kom til sidste vers, 'Der er mi haand, do gamle swend. Ræk øwer og gi mæ dind', rejste den gamle sig op, og de to typiske jyder rakte hinanden hånden tværs over bordet. Den gamle stod med sænket blik, hans øjne duggedes, og en enkelt tåre randt ned af hans gamle furede kind. *Større hæder er aldrig blevet ham til del*. Det var to slægtled, der rakte hinanden hånd den dag. Begge var de rundne af den jævne rod, hver for sig på sin vis repræsentanter for det oprindeligste og ypperste i jysk bondesind. – Alle sad grebne og anede, at 'nu drog noget stort forbi'. Så udløstes stemningen, idet alle efter fælles indskydelse rejste sig og sang sidste omkvæd med: 'De skønne ungdomsdaw, aaja ... ' (s. 13, min understregning).

skjøn-ne Ung-doms-daw, aa-jal de Daw saa swær aa find. Vi'el
 læwt worKop saa glaad - le op for dem Daw saa læng, læng sind.

Skuld gammel Venskab rejn forgo
 og stryges fræ wor Mind?
 Skuld gammel Venskab rejn forgo
 med dem Daw saa læng, læng sind?

De skjønne Ungdomsdaw, aaja!
 de Daw saa swær aa find.
 Vi'el læwt wor Kop saa glaadle op
 for dem Daw saa læng, læng sind.

Og gi saa kuns de Glajs en Top
 og vend en med di Kaw¹⁾.
 Vi'el ta ino en jenle Kop
 for dem swunden gammel Daw.

De skjønne Ungdomsdaw, aaja
 o. s. v.

Vi tow — hwor haar vi rend omkap
 fæ Grønn saa manne Gaang!
 Men al den Trawen Verden rundt
 haar nu gjord æ Bjenn lidt taang.

De skjønne Ungdomsdaw, aaja,
 o. s. v.

¹⁾ Venstre Haand.

Vi wojed sammel i æ Bæk,
 fræ Gry te Høns war ind.
 Saa kam den Haw og skil wos ad.
 Aa, hwor er æ læng, læng sind!
 De skjønne Ungdomsdaw, aaja,
 o. s. v.

Der er mi Haånd, do gamle Swend!
 Ræk øwer og gi mæ dind.
 Hwor er æ skjøn aa find en Ven
 en haaj mist for læng, læng sind!
 De skjønne Ungdomsdaw, aaja,
 de Daw saa swær aa find!
 V'el løwt wor Kop saa glaadle op
 for dem Daw saa læng, læng sind!

Frit efter ROBERT BURNS
 ved JEPPE AAKJÆR

Ill. af E. Krause

Fig. 1c. Fra Johs. E. Tang Kristensen (udg.): *Skuld gammel venskab* (etc.). (1992). s. 16.
 – 4.-5. vers af visen.

som Aakjær anvender, betegner *æ kaw· hå:ŋ* (= den kave hånd) eller blot *æ kaw·* (= den kave, 'kaven') venstre hånd i modsætning til *æ ræ''t hå:ŋ* (= den rette, rigtige hånd) for højre hånd. På kortet i fig. 2 har jeg indtegnet de områder, hvor disse betegnelser anvendes⁴: størstedelen af nordvestjysk og midtvestjysk (her er også Aakjærs fødesogn Fly markeret); desuden bruges de i Himmerland, men så sporadisk, at det ikke er medtaget på kortet. Især i det sydlige Thy og Mors, i Salling og den nordligste del af Hardsyssel optræder også formerne *kawəð*, *kawər* = 'kavet', jf. området inden for den stiplede linje på kortet. I Vendsyssel bruges adjektivet *kav* mest i betydningen 'dårlig, ufiks', om udførelse af arbejde; det findes dog brugt om venstre hånd, men stort set kun i sammensætning med 'hånd', oftest i bestemt form, fx *kawhøjjen* (= 'kavhånden'), hvilket også er medtaget på kortet.

For fuldstændighedens skyld har jeg på kortet medtaget udbredelsen af de hyppigst anvendte øvrige udtryk for venstre hånd, nemlig dels *æ kej· hå:ŋ* (= den 'keje' hånd) eller blot substantiveringen *æ kej·* (= 'kejen'), dels substantivet *kejte* (med bestemt form *kejten*), der også kendes i rigsmål. Etymologisk set ligger der en udfordring i dette synonymkompleks, idet oprindelsen til ordene *kav*, *kej* og *kejte* endnu ikke er fuldt klarlagt. Ifølge Ordbog over det Danske Sprog (ODS) er adjektivet *kav* formodentlig dannet til et norsk substantiv *kav* = møje, anstrengelse, men har muligvis også forbindelse til et norsk adjektiv *keiv* = skæv, forkert, fx i sammensætningen *keivhendt* = kejthåndet. Desværre synes der ikke at foreligge et (old)islandsk ord **kafr* el.lign. (med betydningen 'skæv'), der ellers kunne være udgangspunkt for adj. *kav* = venstre (hånd). Måske kan sideformen *kavet* give et fingerpeg: der kunne være en sammenhæng mellem den og ordene *akavet* og *avet*. Det næste synonym, *kej*, har sandsynligvis en helt anden oprindelse, nemlig nordfrisisk ifølge ODS. Dette kunne sagtens passe med udbredelsen på kort 2: Sønderjylland, Sydjylland og den sydlige del af Midtvestjylland; et problem er dog, at ordet kun optræder i én frisisk ordbog⁵: formen *kei*, der anføres i sammenhæng med *kaitig*, *käitig*, er ikke verificeret i nyere ordbøger over nordfrisisk. Sidste synonym,

4 Der er ikke skelnet skarpt mellem udbredelse af substantiv og adjektiv; dette må afvente redaktion af ordene til Jysk Ordbog.

5 N. Outzen: *Glossarium der friesischen Sprache*. Kbh. (1837). s. 156; betydning: 'albern, ungeschickt im Reden', dvs. fjantet, 'dum' i talen. Kun *kaitig* gives i et eksempel, der viser betydningen 'venstre': *so kaitig in der Hand = so links in der Hand*. Det skal også kunne bruges i Norge, mener Outzen, men her hentyder han næppe til *kej* el. lign., som vist ikke findes i norsk, men snarest til *kejtet*.

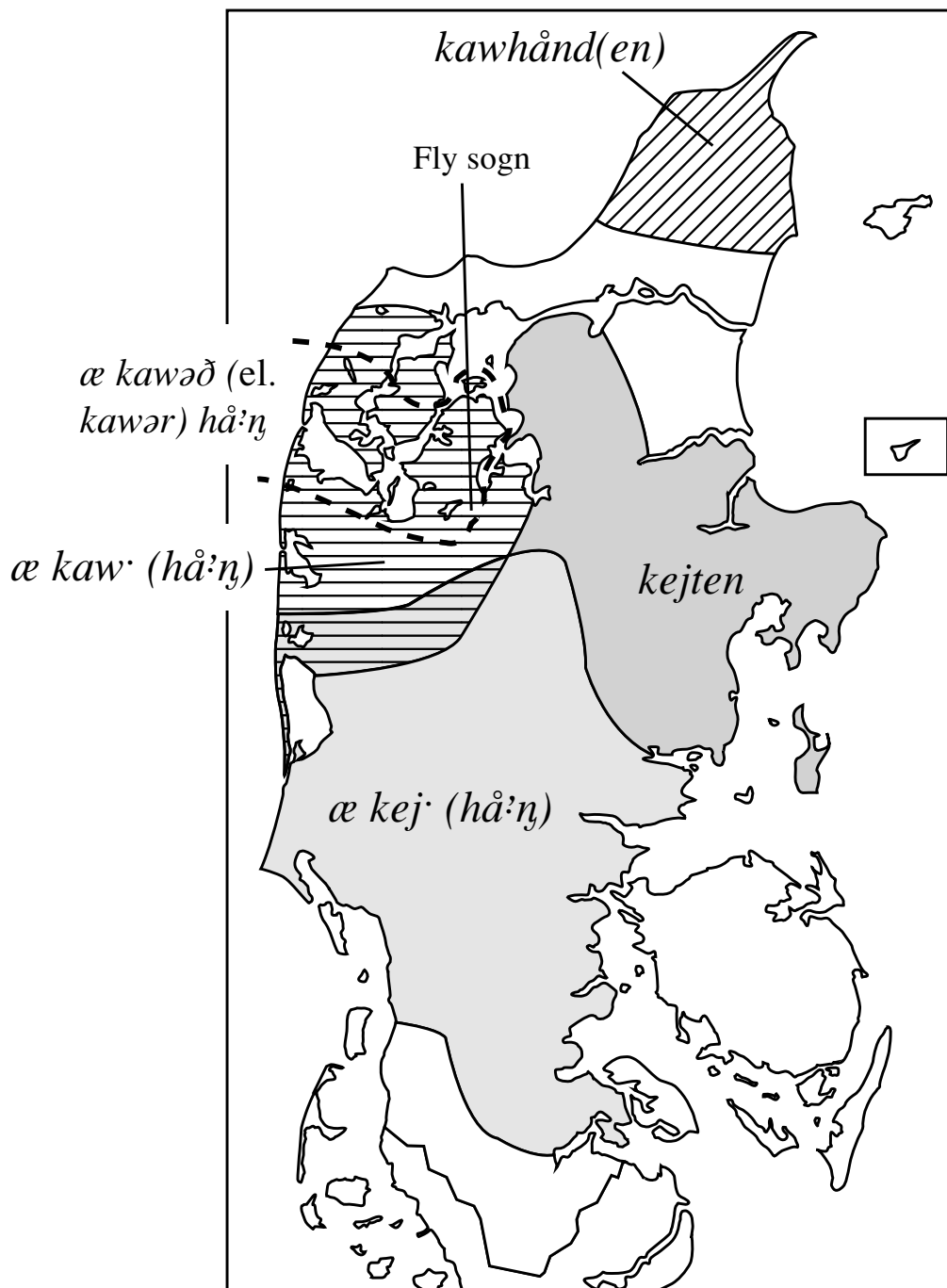

Fig. 2. Jyske udtryk for 'venstre hånd'.

kejte, er afledt af adjektivet *kejt* (som i *kejthåndet*), som igen ifølge ODS er afledt af enten *kej* eller af et 'dermed beslægtet ord svarende til norsk dialekt *keik*, tilbagebøjet' – men man mangler altså belæg for dette formodede rod-ord **keit* så vel som for betydningsskiftet fra 'tilbagebøjet' til 'venstre'. Måske vi under redaktionen af *kav*, *kej* og *kejte* til Jysk Ordbog kan nærme os en løsning af disse problemer.

Men tilbage til udgangspunktet, spørgsmålet om baggrunden for linjerne: 'Og gi saa kuns de Glajs en Top / og vend en med di Kaw' (her citeret efter førsteudgaven, jf. fig. 1b). *Glajs* gengiver her udtalen af *glas*, hvilket bekræftes i Jysk Ordbogs artikel '*glas*', hvor formen *glaj's* (med stød) anføres fra Salling og den nordlige del af Fjends, altså netop Aakjærs egn. De to linjer siger altså så meget som: giv det glas en top, og vend det med din venstre hånd – og hvordan / hvorfor gør man så det? I den situation, Aakjær beskriver, drikker to gamle venner, der har mødt hinanden efter mange års adskillelse, en skål på deres vedvarende venskab, og de bruger tilsyneladende ikke glas, men kopper til dette, jf. omkvædet: 'Vi'el løwt wor Kop saa glaadle op' = vi vil løfte vor kop så gladelig op (jf. igen fig. 1b). Skal dette kombineres med, at et glas skal 'gives en top' og vendes, kan situationen vist kun være, at de gamle venner drikker hinandens skål i kaffepunsch: glasset er da et snapseglas, der fyldes og derpå tømmes over i kaffen i en kop.⁶ Sådan har man kunnet drikke skål tidligere; men at man skulle bruge venstre hånd til at vende snapseglasset med, var næppe nogen fast skik: formentlig har Aakjær brugt udtrykket 'vend en med di Kaw' for at have et godt rimord til 'dem swunden gammel Daw' to linjer senere. Situationen med de to venner, der skåler, blev anskueliggjort på en illustration ved førstetrykket af visen (jf. fig. 1c). Her ses dog kun, at der skåles med kopper; glas ses ikke, kun en flaske.⁷

Man kan her spørge: når Aakjær efter visen anfører: 'Frit efter Robert Burns' (jf. igen fig. 1c), har Burns's venskabsviser så en tilsvarende situationsbeskrivelse som 'gi saa kuns de Glajs en Top / og vend en med di Kaw'? Det vil vi se nærmere på nu.

3. Sammenligning af de to viser

I dette afsnit tager vi udgangspunkt i fig. 3, hvor de to viser er sat op over for hinanden, begge hentet fra den samme udgave af Højskolesangbogen.

⁶ Det kan måske ikke helt udelukkes, at 'kop' er en direkte oversættelse af *cup* hos Burns, hvor det ellers snarest betyder 'bæger': *a cup of kindness* = et venskabsbæger el.lign., jf. afsnit 3.2.

⁷ Tegneren har sikkert søgt at gengive stemningen, ikke detaljen.

365 (749)

Skotsk folkemel.

Skuld gam-mel ven-skab rejn for - go og
stry - ges fræ wor mind? Skuld gam - mel ven - skab
rejn for - go med dem daw så læng, læng sind? Di
skjøn - ne ung - doms - daw, å - ja, de
daw så svær å find! Vi'el løwt wor kop så
glåd - le op for dem daw så læng, læng sind!

- 2 Og gi så kuns de glajs en top
og vend en med di kaw'.
Vi'el ta ino en jenle kop
for dem swunden gammel daw.
- 3 Vi tow – hwor hår vi rend om kap
i æ grønne så manne gång!
Men al den trawen verden rundt
hår nu gjord æ bjenn lidt tång.
- 4 Vi wojed sammel i æ bæk
fræ gry til høns war ind.
Så kam den haw og skil wos ad.
Å, hvor er æ læng, læng sind!
- 5 Der er mi hånd, do gamle swend!
Ræk øwer og gi mæ dind.
Hwor er æ skjøn å find en ven,
en håj mist for læng, læng sind!

Robert Burns.

Fri overs. ved Jeppe Aakjær af digtet »Auld lang syne« (på skotsk folkemål) 1788: »Should auld acquaintance be forgot«. Se nr. 473. Burns sidste vers er 2. her. Fra Aakjær: »Under Aftenstjærnen«, 1927.

473 (816)

Mel. som nr. 365.

- 1 Should auld acquaintance be forgot,
and never brought to mind?
Should auld acquaintance be forgot,
and auld lang syne?
For auld lang syne, my dear,
for auld lang syne,
we'll tak a cup o' kindness yet,
for auld lang syne.
- 2 And surely ye'll be your pint stowp!
and surely I'll be mine!
And we'll tak a cup o' kindness yet,
for auld lang syne.
For auld, . . .
- 3 We twa hae run about the braes,
and pou'd the gowans fine;
But we've wander'd mony a weary fitt,
sin' auld lang syne.
For auld, . . .
- 4 We twa hae paid'd in the burn,
frae morning sun till dine;
But seas between us braid hae roar'd
sin' auld lang syne.
For auld, . . .
- 5 And there's a hand, my trusty fiere!
and gies a hand o' thine!
And we'll tak a right gude-willie waught,
for auld lang syne.
For auld, . . .

Robert Burns.

1788. Se nr. 365.

Det ses, at der ikke gives oversættelser af ord i teksterne, hvilket vist er et generelt princip for denne udgave, formentlig af pladshensyn og pga. vanskeligheder ved klart at afgrænse, hvilke ord der i givet fald skulle oversættes, især i de mange udenlandske sange. Men som vi har set, fandt Aakjær det nødvendigt i førsteudgaven at oversætte ordet *Kaw*, og i den udgave, der nævnes som forlæg i Højskolesangbogen, nemlig *Under Aftenstjernen* (1927, s. 90-92), oversætter han yderligere 3 ord. Det gælder *Glajs*, som vi så på ovenfor, desuden *i' æ Grønn = Toften* (vers 3) og *wojed = vadede* (vers 4), som tages op i det følgende. Derimod må Aakjær anse ordet *glaadle* i omkvædet for genkendeligt som 'gladelig', måske fordi han har tilnærmet ordet rigsmålet ved indføjeelse af *-d-*: den dialektale udtale er *glå·lā* (med lang vokal, men uden *-ð*) i bl.a. Nordvestjylland og Fjends, jf. den pågældende artikel i Jysk Ordbog.⁸

Inden vi sammenligner de to viser mere detaljeret, må Robert Burns kort omtales.

3.1. Om Robert Burns

Robert Burns blev født 1759 i det sydvestlige Skotland i nærheden af byen Ayr (se kortet fig. 6) i en fattig landmandsfamilie. Han måtte som dreng deltage i det hårde arbejde på gården, men fik efter faderens bestemmelse også en rimelig skoleundervisning, der bl.a. gav ham et godt kendskab til engelsk litteratur og en basisviden i latin, græsk og fransk. Fra sin moder overtog Burns stor forkærlighed for de skotske folkeviser.⁹ I 1786 udgav han i Kilmarnock sin første digtsamling: *Poems Chiefly in the Scottish Dialect*, der gjorde ham berømt i hele landsdelen, inkl. de litterære kredse i Edinburgh, som 'the ploughman-poet' (en betegnelse, vi ikke har tilsvarende i dansk, 'plovmands-' el. måske 'bondedigter'). Burns's økonomiske forhold blev dog kun kortvarigt bedre; senere fik han stilling som toldkontrollør og måtte ud i al slags vejr, hvilket svækkede helbredet. Litterært arbejdede han i disse år især som stor bidragsyder til James Johnsons *The Scots Musical Museum*, idet han dels indsamlede gamle folkesange, dels selv skrev

⁸ Ordet *glad*, som *gladelig* er afledt af, har i det nord- og vestjyske område udtalen *glå·* med bortfald af *-ð-*, jf. artiklen *glad* med tilhørende udtalekort på www.jyskordbog.dk.

⁹ Disse og størstedelen af de øvrige oplysninger om Burns i dette afsnit findes i Donald McFarlans forord til *Works*-udgaven (1994) s. vii-x, de fleste dog også i andre litteraturhistoriske fremstillinger, fx Norton-antologien (s. 89ff.).

mere end 200 sange til gamle melodier, herunder 'Auld Lang Syne'. Den blev skrevet i 1788, fik enkelte ændringer i 1793 (vers 2 rykket ned som sidste vers) og blev udgivet i 1796.¹⁰ *The Scots Musical Museum* udkom 1787-1803, i 1790-erne i hovedsagen med Burns som udgiver frem til hans tidlige død som 37-årig i 1796. Litteraturhistorisk set tilhører Burns (før)romantikken.

3.2. Oversættelse og gendigtning

De fleste danskere, der læser eller synger 'Should auld acquaintance be forgot', nikker nok genkendende til omkvædets ord 'Auld Lang Syne': i *auld* og *lang* ses paralleller til engelsk *old* og *long*, og man ser måske i *syne* et ord, der har forbindelse til dansk 'siden', skønt 'for længe siden' normalt skal oversættes til 'long ago'. De andre ord i vers 1 og omkvædet (jf. fig. 3) er stort set som de engelske, bortset fra, at *take* i omkvædet har mistet det udlydende *-e*, jf. 'We'll tak a cup o' kindness yet' – hvilket i øvrigt ved direkte oversættelse giver: 'tage endnu et venskabsbæger', 'drikke endnu en venskabsskål' el.lign.

Men går man til vers 2, må mange formentlig give op i mangel af oversættende noter: 'And surely ye'll be your pint stowp! / and surely I'll be mine!'. Man kan se, at *ye'll* nok er det samme som *you'll*, *you will*, og man kender måske *pint* som et rummål; men hvad betyder *stowp*, og hvad står *be*, der normalt betyder 'være', for her? Hvis vi ser på Aakjærs tilsvarende vers 2, får vi ikke megen hjælp til et direkte svar: vi finder netop de 2 linier, vi diskuterede i afsnit 2, og får straks fornemmelsen af, at Aakjær ikke bare oversætter, men faktisk om- eller gendigter linierne hos Burns. Inden vi griber til ordbøgerne for at få opklaret betydningen af *stowp* og *be*, kan vi lige kaste et blik på fig. 4 for at se, hvad en engelsk udgave af visen finder det nødvendigt at forklare om ordene.

Det ses, at det vers, vi hidtil har haft som nr. 2, nu står som 5. og dermed sidste vers (jf. fig. 4, vers 5 mærket [2]). Det ses videre, at netop de to problematiske ord ovenfor forklares her: *be* har betydningen 'betale for', (*pint-*) *stowp* betyder *cup*, i denne sammenhæng 'bæger', 'ølkrus' el.lign., idet en 'pint' = ca. 1/2 liter og ofte bruges om øl. Der er dermed knyttet en forbindelse, som nogle læsere nok straks har fået mistanke om, nemlig til dansk *stob* med betydningen 'stort bæger, krus'. De to linier betyder altså omtrent: 'og du vil helt sikkert

¹⁰ Jf. 1966-udgaven s. [24]ff.

Auld Lang Syne¹

- [1] Should auld acquaintance be forgot,
 And never brought to min'?
 Should auld acquaintance be forgot,
 And days o' lang syne?
Chorus
 5 For auld lang syne, my dear,
 For auld lang syne,
 We'll tak a cup o' kindness yet,
 For auld lang syne.
- [3] We twa hae run about the braes,[°] *slopes*
 10 And pu'd the gowans[°] fine, *daisies*
 But we've wandered mony a weary foot,
 Sin' auld lang syne.
(Chorus)
- [4] We twa hae paidled i' the burn,[°] *stream*
 From morning sun till dine;[°] *dinner, noon*
 15 But seas between us braid[°] hae roared, *broad*
 Sin' auld lang syne.
(Chorus)
- [5] And there's a hand, my trusty fiere,[°] *friend*
 And gie's a hand o' thine;
 And we'll tak a right gude-willie waught,²
 20 For auld lang syne.
(Chorus)
- [2] And surely ye'll be[°] your pint-stowp,[°] *pay for / pint-cup*
 And surely I'll be mine;
 And we'll tak a cup o' kindness yet,
 For auld lang syne.
(Chorus)
- 1788 1796

1. Long ago.

2. A very hearty swig.

Fig. 4. Fra *The Norton Anthology of English Literature*. Versenes rækkefølge er som i 1796-udgaven; i [] har jeg indføjet versnumrene fra 1788-udgaven.

betale for dit krus glas (øl), og jeg vil helt sikkert betale for mit', formentlig underforstået: når vi nu begge om lidt skal have et krus mere, jf. tredje linje: 'And we'll tak a cup o' kindness yet' (etc.). Burns har altså ikke nogen situationsbeskrivelse, der kan være forlæg for Aakjær's 'gi saa kuns de Glajs en Top' (etc.). – I 3. linie oversætter Aakjær: 'Vi'el ta ino en jenle kop', hvor *jenle* egentlig betyder 'enlig', men også 'enkelt'.

De to første linjer i vers 3 lyder hos Aakjær: 'Vi tow – hvor hår vi rend om kap / i æ grønne så manne gång!' = 'vi to, hvor har vi løbet om kap / i "grønne" så mange gange'. Som vi så ovenfor, oversætter Aakjær (1927) æ *Grønne* med *Toften*, dvs. arealet rundt om en gårds bygninger, ofte udlagt med græs.¹¹ Hos Burns lyder de to linier: 'We twa hae run about the braes / and pou'd the gowans fine' (jf. fig. 3). Igen her lader Højskolesangbogens udgave danske læsere i stikken mht. skotske ord som *braes* og *gowans*, mens Norton-antologiens udgave (fig. 4, vers 2 [3]) hjælper engelske læsere på vej med noterne: *braes* = *slopes*, *gowans* = *daisies*. Dermed kan linjerne oversættes: 'vi to har løbet mellem (bakke-, bjerg-)skråningerne / og plukket fine tusindfryd' – altså en helt anden aktivitet end den, Aakjær omtaler, dvs. også her har Aakjær snarere gendigtet end blot oversat Burns, formentlig fordi han finder kapløb en mere sandsynlig aktivitet for de gamle venner i drengetiden. Hos Burns fortsætter verset: 'But we've wander'd mony a weary fitt / sin' auld lang syne', hvilket kan oversættes: 'Men vi har vandret mange trætte trin (eller mere poetisk: mangt et mødigt fjed) / siden dengang for længe, længe siden'. Aakjær skaber her faktisk et større rum omkring situationen i 3. linje og varierer formuleringen i 4. linje, hvor Burns i alle 5 vers har forbindelsen 'auld lang syne' som fast element: 'Men al den trawen verden rundt / hår nu gjord æ bjenn lidt tång' = ... 'har nu gjort benene lidt tunge'. Også dette må karakteriseres som gendigtning snarere end blot oversættelse.

I vers 4 er forskellene mellem Burns og Aakjær mindre. 'We twa hae paidl'd in the burn / frae morning sun till dine', skriver Burns, hvilket ved hjælp af Norton-antologien (fig. 4, vers 3 [4]) kan oversættes: 'vi to har (gået) i bækken / fra morgensol til middag' – med *paidl'd* som et delvist udestående, der kræver ordbogsopslag. Umiddelbart vil man måske antage, at *paidle* = engelsk *paddle* = dansk 'padle', men kun første del af denne 'ligning' er rigtig: engelsk *paddle* kan foruden 'padle' betyde 'soppe, gå i lavt vand', og det er denne betydning, der gælder for skotsk *paidle*.¹² Aakjær bruger tilsvarende *wojed* = vadede (jf. den ovf. nævnte note i 1927-udgaven), men lader så drengene soppe i bækken ikke blot til middag, men: 'fræ gry til høns war ind' = 'til hønsene var inde', dvs. til aften. I næste linie hos Burns: 'But seas

¹¹ Subst. *grønne* kendes i Nordvest- og størstedelen af Midtvestjylland; se artiklen med tilhørende udbredelseskort på www.jyskordbog.dk.

¹² Jf. fx *Chambers's Scots Dictionary*: 'walk with short steps'.

between us braid hae roar'd' er ifølge Norton-udgaven *braid* det samme som engelsk *broad* (denne og andre lydudviklinger tages op i afsnit 5). En direkte oversættelse kunne altså lyde: 'Men have mellem os har brede brølet (el. raset)'. Aakjær gør havet til en mere direkte aktør: 'Så kam den haw og skil wos ad' = 'så kom det hav og skilte os ad'; men dette fremhæver som hos Burns den vanskeligt overvindelige fysiske afstand, der hidtil har været mellem de to gamle venner.

*We twa hae paild'd in the burn,
Fræ morning sun till dine;
But seas between us braid hae roar'd
Sin auld lang syne!
For auld lang syne my jo,
For auld lang syne,
We'll tak a cup o' kindness yet,
For auld lang syne!*

[12]

Vi wojed sammel i æ Bæk
Fræ Gry til Høns war ind.
Saa kam den Haw og skil wos ad.
Aa, hvor er æ læng, læng sind!
De skjønne Ungdomsdaw, aaja,
De Daw saa svær aa find!
Vi'el löwt wor Kop saa glaadle op
For dem Daw saa læng, læng sind!

[13]

Fig. 5. Fra 1966-udgaven: vers 4, s. [12f.]. (I 1. linje er *paild'd* trykfejl for *paidl'd*). – Se også illustrationen i førsteudgaven, fig. 1a ovenfor.

Situationen med de to drenge gående i bækken er indfanget i fig. 5, hvor grafikerens Povl Christensen tydeligt gengiver forskelligheden af Burns's skotske klippelandskab og Aakjær's jyske hede- og bakkelandskab.

I sidste vers er der i de to første linier god overensstemmelse mellem Burns's og Aakjærs versioner. Burns har: 'And there's a hand, my trusty fiere! / and gies a hand o' thine!' = 'og dér er en hånd, min trofaste ven (igen jf. note i Norton-udgaven fig. 4, vers 4 [5]) / og ræk du (også) en hånd frem'; Aakjær oversætter blot det højtidelige 'min trofaste ven' til det mere joviale 'du gamle svend'. Men i de to sidste linier er forskellen meget markant. Burns opfordrer bare til, at de to venner skal tage endnu en skål eller (stor) dram: 'And we'll tak a right gude-willie waught / for auld lang syne'; her er *a gude-willie waught* ifølge note i Norton-udgaven 'a very hearty swig', dvs. en meget kraftig/stor tår el. slurk. Aakjær sætter derimod ord på glæden ved at have genetableret et rigtig godt venskab: 'Hvor er æ skjøn å find en ven, / en håj mist for læng, læng sind'!' = 'hvor er det skønt (rart, dejligt) at finde en ven, / man havde mistet for længe, længe siden'. Samtidig knytter Aakjær forbindelsen tilbage til vers 4, der beskrev, hvordan de to venner var blevet adskilt. Altså en langt mere udtryksfuld og med det foregående klarere sammenhængende afslutning end hos Burns – en gendigtning af væsentlig højere kvalitet end originalen.

Måske har Burns fornemmet, at den nævnte afslutning på sangen var lidt for 'tynd'; det kan have været medvirkende til, at han i 1793-versionen flyttede vers 2 ned som sidste vers. Der opnås betydelig bedre digterisk virkning ved at afslutte med 'we'll tak a cup o' kindness yet' (= 'vi vil drikke endnu et venskabsbæger') end med det netop nævnte *a gude-willie waught* (= en ordentlig tår el. dram). Versionen med det oprindelige 2. vers som sidste vers får Burns som nævnt trykt i 1796 i *The Scots Musical Museum*; den ligger bag senere engelske udgaver, bl.a. i Norton-antologien, mens danske udgaver anvender vers-rækkefølgen fra 1788-versionen som hos Aakjær.¹³

4. Om skotsk i 'Auld Lang Syne' og generelt

I foregående afsnit har jeg forsøgt at oversætte 'Auld Lang Syne' med mindst mulig brug af ordbøger, og det viste sig, at man kan komme temmelig langt ved blot at bruge engelsk, i hvert fald hvis man anven-

¹³ Som kuriosum kan nævnes bemærkningen i Højskolesangbogen til Aakjærs vers-rækkefølge, jf. fig. 3: "Burns sidste vers er 2. her". Som opsætningen af de to sange viser, er dette netop ikke tilfældet: Aakjærs vers-rækkefølge er nøjagtig den samme som i Burns's 1788-version. Bemærkningens forfatter må have tænkt på Burns's 1796-version i stedet.

der de relativt få oversættelser fra skotsk til engelsk i en udgave som Norton-antologien. Ligeledes har udgaven af Burns's samlede værker (jf. *Works*-udgaven 1994) en ordliste (Glossary) med oversættelse af skotske ord til engelsk, og i større engelske og engelsk-danske ordbøger findes mange ord, der betegnes som skotske, f.eks. det ovenfor nævnte *gowan* = *bellis*, tusindfryd.¹⁴ Men betyder det, at skotsk må karakteriseres som et regionalsprog med engelsk som grundprog?

Både ja og nej, eller rettere: nej og "ja måske". Der må nemlig grundlæggende skelnes mellem to skotske sprog: *gælisk* (eller på engelsk: *Gaelic*) overfor *Scots* (eller *Scottish*). Gælisk kaldes også 'Highland Scots' og er det sprog, der tales af den oprindelige keltiske befolkning i bl.a. hele det nuværende Skotland, men som siden vikingetiden kun tales i det nordlige og vestlige Skotland.¹⁵ Det er et sprog af en anden stamme end engelsk og kan altså ikke betragtes som regionalsprog af engelsk. Det andet skotske sprog, Scots, kaldes også 'Lowland Scots' og findes i den sydlige og østlige del af Skotland (jf. fig. 6); i det følgende bruges blot betegnelsen Scots om dette sprog (af hensyn til entydighed og fordi det er den almindeligst anvendte i nutidige beskrivelser af skotsk). I modsætning til gælisk er Scots historisk set udviklet af engelsk; men det har længe været et stridsspørgsmål, om det bør ses som et selvstændigt sprog eller et regionalsprog af engelsk.

Kortet viser den maksimale udbredelse af gælisk i nutiden: det område, hvor der tales gælisk, omend kun af få, og selv om disse har Scots eller engelsk som vigtigste sprog.¹⁶ På kortet har vi markeret Glasgow og Edinburgh; desuden er Burns's egn fremhævet: byen Ayr og 'Burns's Cottage'. Kortet gengiver også sproglige underopdelinger af Scots i Northern Scots, Mid Scots og Southern Scots (etc.). Det ses, at sproget på Burns's egn betegnes som West Mid Scots, altså *midt-Scots*, skønt området ligger i det *sydvestlige* Skotland.

¹⁴ Fx i *The New Shorter Oxford English Dictionary* (1993), B. Kjærulff Nielsen: *Engelsk-Dansk Ordbog* (1980).

¹⁵ Andre typer gælisk tales i fx Irland og Wales, jf. Kisbye (1992) s. 11 (med sprogstamtræ s. 10). Som eksempel på et irsk og skotsk gælisk ord kan nævnes *uisge beatha* = (livets) vand, bedre kendt i formerne *whiskey*, *whisky*.

¹⁶ Næsten samme grænseforløb fremgår af udbredelseskort i andre værker, første gang hos Murray (1873) s. viii, senere fx i *The Linguistic Atlas of Scotland* (1975) s. 9. Antallet af gælisktalende blev i 1971 opgjort til ca. 90.000, med størst procentvis andel på de vestlige øer; jf. Thomson (1979) s. 15.

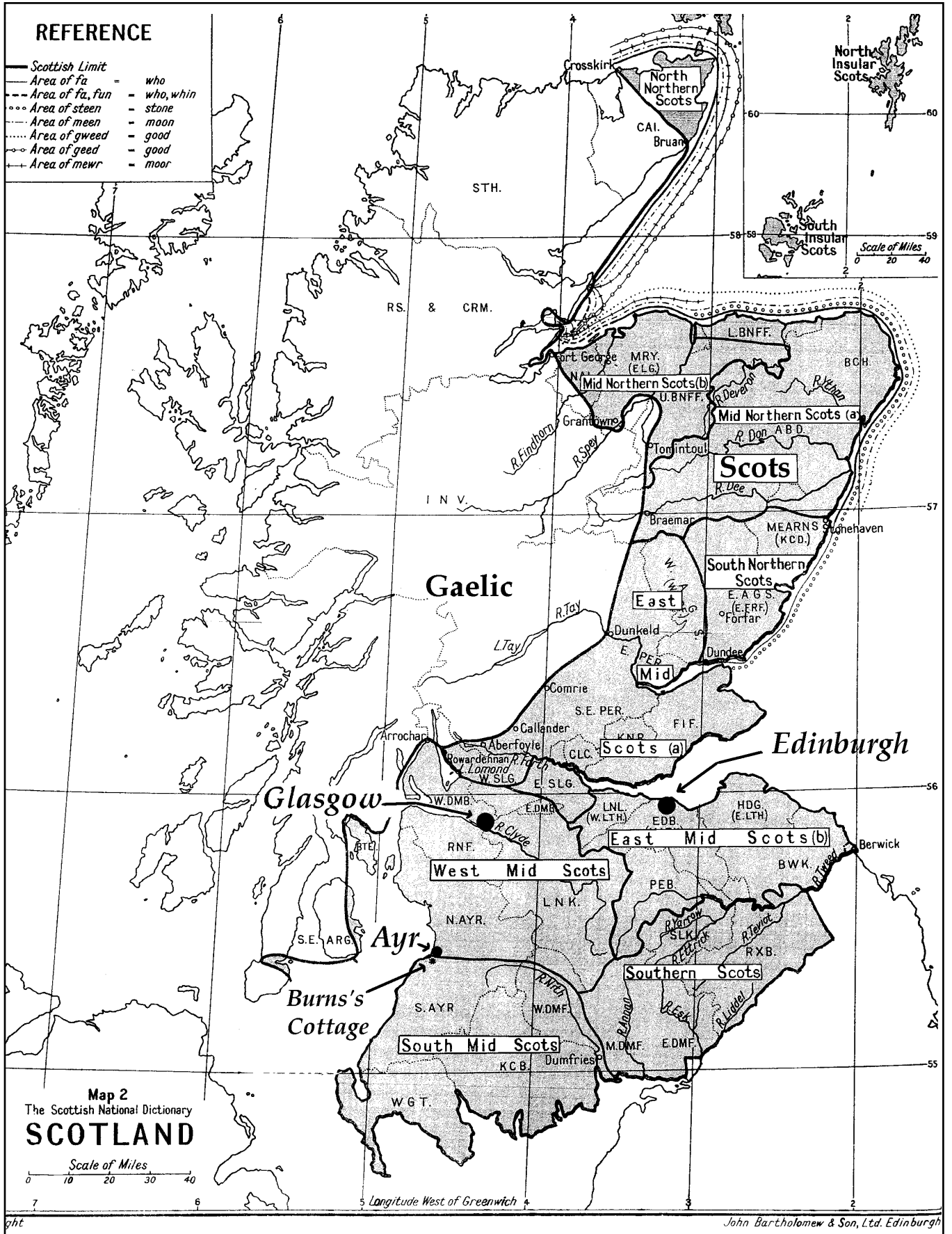

Fig. 6. Kort fra *The Scottish National Dictionary*. vol. I (1931) s. xxiv f.

Sproghistorisk betragtet er Scots udviklet af den variant af engelsk, der taltes nord for floden Humber: den oldengelske dialekt Northumbrian og den middelalder-engelske, der kaldes Northern (English), jf. kortet i fig. 7.

Som det ses, rækker 'Northern' ind i det sydlige Skotland; det samme gjaldt i oldengelsk tid (450-1100) Northumbrian. Det sprog, der efterhånden udviklede sig til nutidens engelsk, Standard English, var dialekten i East Midland, og Northern var på adskillige punkter forskellig fra denne. I oldengelsk havde sproget i området 'Southern'

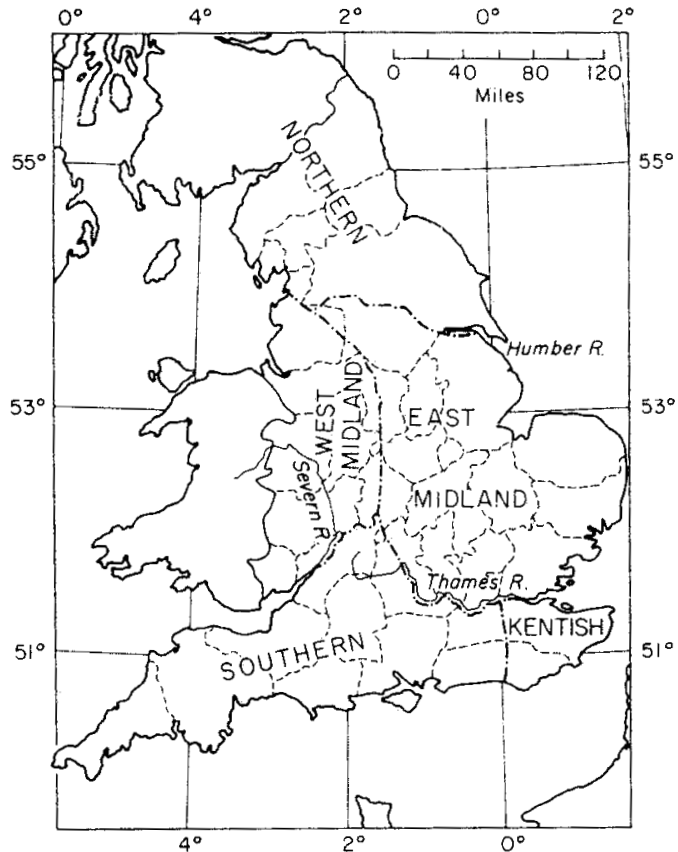

Fig. 7. Dialekterne i middelengelsk (1100–1450). Fra: Orton and Wright (1974) s. 12.

været det vigtigste sproghistorisk og litterært set, idet de fleste kilder fra denne periode er skrevet i dialekten herfra (kaldet West Saxon).

Flere af de ord fra 'Auld Lang Syne', vi diskuterede ovenfor, kan nu forklares ud fra forskellige lydudviklinger fra oldengelsk over middelengelsk til nyere engelsk hhv. Scots. Det gælder fx *braid*, der i afsnit 3 blev oversat til engelsk *broad* (= bred, adj.). Ordet går tilbage til oldengelsk *brād* (med langt a); vokalen har da bibeholdt a-lyd i Scots, men blev i 1100-tallet rundet til å-lyd i engelsk.¹⁷ Også *twa* (= eng. *two*, jf. 'We twa ...' i vers 3 og 4) har langt a i oldengelsk: *twā*, og har i Scots bevaret a-lyden, men er i engelsk først udviklet til langt o (*twō*) og efter 1400 til langt u, hvilket dog kræver lidt kraftigere sproghistorisk 'skyts' at forklare.¹⁸ *Auld* går tilbage til oldengelsk *ald* (med kort a), er blevet rundet til ou i engelsk, men har haft au-diftong i tidlig

¹⁷ Jf. William Grant i indledningen til *The Scottish National Dictionary*. s. xxviii.

¹⁸ Nemlig det såkaldte 'Great Vowel Shift' ca.1400-1700; se nærmere hos Brook (1979) s. 89ff., Kisbye (1992) s. 74ff.

Scots, nu dog kun langt a: *a·ld*, men desuden sideform med rundet vokal: *å·ld*.¹⁹ Oldengelsk *lang* (med kort a) får vokalrunding til *å* i engelsk (*lån*), men bibeholder *a* i Scots – for så vidt er forholdet dermed det modsatte af, hvad vi kender fra dansk: her bevarer rigsmålsformen *lang* oldsprogets vokal, mens vokalen i visse dialekter rundes til *å*, jf. nørrejysk *lån'* (med stød). I *gude-willie* (vers 2) svarer *gude* til engelsk *good*, begge former stammer fra oldengelsk *gōd* (med langt o); i Scots skrives ordet også *guid* (fx i 'Auld Lang Syne' i *Works*-udgaven 1994).^{19a} Mht. konsonanter vil jeg lige nævne ordet *puo'd* (vers 3, fig. 3), der svarer til eng. *pulled*: her er *l* tidligt i 1400-tallet blevet vokaliseret og dermed kommet i fare for at bortfalde, jf. at ordet også kan skrives *pu'd* (som i fig. 4). Desuden kan nævnes *syne* [sain], der er en sammentrækning af *sithen* (= siden, senere) i Scots og 'Northern', især i forbindelsen *sooner or syne* = før eller senere.

Det kunne være spændende at forfølge flere lydudviklinger mv. fra oldengelsk til Scots og nyere engelsk; men jeg vil slutte denne gennemgang med at omtale et par ord af *nordisk* oprindelse i 'Auld Lang Syne'. I vers 3 hedder det: 'We twa hae run about the braes' – her stammer *brae* fra old-/vestnordisk *bra* (med kort a), der betyder '(øjen)-bryn', men har udviklet betydningen 'udhængende kant' mv.; engelsk *brow* stammer ikke fra dette ord. I dansk har ordet fået rundet vokal, *brå*; det kendes i den oprindelige betydning især fra digterisk sprog, men i jysk også i betydningen 'tagskæg, -bryn'.²⁰ Burns's vers 4 har: *frae morning sun till dine*, hvor første ord nemt ses at være indlån fra nordisk (vestnordisk *frā*, bliver til ældre engelsk *fro*, i forbindelsen *to and fro* = til og fra). Det nordiske islæt går tilbage til vikingetiden og et par århundreder derefter, hvor der i det nordlige England som i det øvrige Danelagen var indvandring og bosætning fra Danmark. Så stor var den sproglige påvirkning, at sproghistorikere omtaler 'Northern English' (jf. fig. 7) som 'skandinaviseret' eller endog som 'anglo-dansk'.²¹ Fra dette område gik påvirkningerne også mod nord til det sydlige Skotland.

¹⁹ Jf. A.J. Aitken (1984) s. 97 (vokalskema), *New Shorter Oxford* (jf. note 14). Udtale med diftong au findes dog i (især nordlige) dialekter, jf. *The Concise Scots Dictionary*.

^{19a} Begge former skyldes påvirkning fra fransk i tiden efter den normanniske erobring af England (1066): *gude* foreligger allerede fra 1100-tallet, *guid* kommer til i 1500-tallet som et resultat af 'the Great Vowel Shift' (se note 18). Jf. Murison (1977) s. 25ff.

²⁰ I sønderjysk, jf. artiklen '*brå*' under www.jyskordbog.dk.

²¹ Jf. A.J. Aitken i indledningen til *The Concise Scots Dictionary* s. ix. If. Aitken var bidraget fra dette blandingsprog ("this Scandinavianized Northern English – or Anglo-Danish") til dannelsen af Scots måske større end bidraget fra det opr. oldengelsk i det sydlige Skotland (Northumbrian, jf. bemærkningerne omkring fig. 7).

Scots er blevet brugt i litterære værker fra sidst i 1300-tallet, og fra ca. 1450-1600 nåede det sit højdepunkt både socialt og litterært: brugt ved hoffet i Edinburgh og af mange fremragende forfattere.²² Men efter reformationen i midten af 1500-tallet tabte Scots terræn til engelsk, idet der ikke blev foretaget bibeloversættelser til Scots, og efter 'the Union of the Crowns' i 1603, hvor Skotland kom under samme regent som England, orienterede de ledende kredse og forfatterne sig stadig mere mod London og dermed engelsk sprog og litteratur (Shakespeare-tiden). Der blev ikke undervist i Scots²³, og først fra slutningen af 1700-tallet får Scots litteratur en renæssance med Robert Burns og andre forfattere – især Walter Scott (1771-1832), der i sine romaner (*Ivanhoe* m.fl.) ofte bruger Scots som talesprog i dialogerne (East Mid Scots (b) på fig. 6). Også i nutiden anvender adskillige digtere Scots.²⁴

5. Aakjærs inspiration fra Burns

'Skuld gammel Venskab rejn forgo' blev som nævnt i afsnit 1 trykt første gang i 1923, altså i den senere del af forfatterskabet. Faktisk havde Aakjær, der var født i 1866, allerede i 1919 fået udgivet sine *Samlede Værker*, bd. I–VIII. De to første bind består af digte; i bd. II findes adskillige oversættelser af digte af Burns; Aakjær daterer de fleste til 1898. De fulgte som resultat af en stærk fascination af Burns i 1890-erne. Men hvordan begyndte dette egentlig, hvordan fandt Aakjær frem til Burns, så han kunne vide, at dennes digtning kunne være 'noget for ham'?

I en note til oversættelserne nævner Aakjær kort, at hans første kendskab til Burns stammer fra læsning af den engelske forfatter og kritiker Thomas Carlyle 1889-90. "I midten af 90'erne lærte jeg mig selv Skotsk", skriver Aakjær, "og i 1897-98 begyndte jeg at oversætte ham" (bd. II, s. [286]). Skal vi have fat i kernen i inspirationen fra Burns, er det bedste imidlertid at gå til en tale, Aakjær i 1913 holdt om Burns. Aakjær giver her en inciterende skildring af inspirationsøjeblikket:

²² Jf. William Grant i indledningen til *Chambers's Scots Dictionary* s. viii, hvor de pågældende omtales som "a galaxy of brilliant writers".

²³ Tværtimod brugte man ordbøger, der direkte sigter på "the Improvement of Natives and Foreigners in the Proper Speaking and Writing of the English Language" (= forbedring af indfødte og fremmede mht. korrekt brug af det engelske sprog i tale og skrift); citat fra 1807, jf. Jones (1995) s. 36.

²⁴ Jf. McClure (1995), bl.a. artiklen *Scots and its use in recent poetry*. s. 171ff.

Fig. 8. Den unge Aakjær under læsningen af Thomas Carlyles foredrag om Robert Burns – i Povl Christensens streg. (Fra 1966-udg. s. [2]).

“Jeg sad en herlig Morgen i Maj paa en Plov ved min Fars Husgavl og læste i en Bog, der lige var kommen mig i hænde, nemlig Thomas Carlyles: Heros og Herosdyrkelse. Jeg mindes endnu mit Sinds stærke Grebet-hed ved Bogens to-tre vildt veltalende Sider om Burns ... Skildringens Højhed og Kraft i Forbindelse med Omgivelsernes Fred og Skjønhed havde for mig *hele Aabenbaringens Pludselighed og Henrykkelse*. ... Og jeg lovede mig selv, at jeg ikke skulde helme, før jeg havde til-egnet mig de Skatte, der her var bleven stillet mig for Øje.” (Artikler og Taler. s. 264f.; også Aakjær (1997) s. 92; min understregning).²⁵

Aakjær fremhæver derefter, at der nu kom "Aar af Slid" med at tilegne sig "et fremmed Sprog, tilmed en fremmed Dialekt – og fremmed Sprogs Tilegnelse har aldrig faldet mig let" (s. 265).²⁶ Men det gav bonus:

... i 10 Aar af mit Liv blev Robert Burns den Personlighed, der optog mig dybest. Hans Digtning fortryllede mig, hans Livs Skjæbne greb mig ved sin Simpelhed og Tragik. (sammesteds).

Thomas Carlyle (1795-1881), der satte Aakjær på sporet af Robert Burns, var generelt 'vildt veltalende', berømt og berygtet for sine fængende taler og foredrag (jf. fx Norton-antologien s. 948); de oratoriske evner viser han overbevisende også i beskrivelser af andre personer og emner i *On Heroes* (etc.). Bogen optrykker et antal forelæsninger, Carlyle havde holdt i 1840; de blev trykt i 1841, men som nævnt er først 1889-udgaven kommet til Aakjærs kundskab. Omtalen af Burns indgår i

²⁵ Det må være denne situation, grafikereren Povl Christensen har søgt at indfange på træsnittet over for det danske titelblad i 1966-udgaven, jf. fig. 8. Over for det engelske/skotske titelblad findes tilsvarende et træsnit af Robert Burns, her fig. 9.

²⁶ På trods af disse vanskeligheder ved fremmedsprogstilegnelse oversatte Aakjær også fra tysk, fx digte af Goethe og især Heine (jf. *Samlede Værker*. II. s. 216ff.).

kapitlet: 'The Hero as a Man of Letters' (dvs. som forfatter), hvor også Samuel Johnson og Rousseau fremhæves for litterære bedrifter (lecture V, s. 144-180). Fælles for de tre er, at de kom fra små kår, "kæmpede tappert – og faldt" (s. 147, min oversættelse).²⁷ At Aakjær især fænges af omtalen af Burns, skyldes formentlig, at han selv har haft lignende opvækstvilkår som Burns, og at han har ambitioner om at blive digter og dermed klangbund for digte af 'the ploughman-poet'. At Carlyle fremhæver Burns, har ud over digtenes kvalitet måske sammenhæng med, at også Carlyle stammede fra en lille skotsk by og livet igennem følte sig knyttet til Skotland, skønt han i årtier boede som forfatter mv. i London.

Carlyle gav altså Aakjær inspiration til at leve sig ind i Burns's univers og derigennem baggrund for at oversætte eller gendigte adskillige digte sidst i 1890-erne, bl.a. nogle af Burns's mange kærlighedsviser.²⁸ I 1906 fik han via et legat mulighed for at besøge Skotland og i 3 måneder "gennemforske" Burns's egn. "Jeg synes altid Solen skinnede dengang, i hvert Fald kan jeg ikke huske en eneste Dags Regnvejrr paa hele den lange Rejse", lyder Aakjær's begejstrede omtale.²⁹ I de næste år arbejdede Aakjær lejlighedsvis med Burns's digtning, især det lange, "kostelige digt" *Tam O'Shanter*; men formen voldte ham problemer³⁰, og først i 1913 fik han det færdigt i stærkt udvidet form som en selvstændig versfortælling, *Esper Tækki*. Også i 1922 slår fascinationen af Burns og hans egn igennem, jf. følgende i et brev til Evald Tang Kristensen:

Jeg har slaaet mig paa engelsk Digtning i den senere Tid, det er ikke kjedeligt, den skotske sanger Rob. Burns har atter fyldt min Stue med Højhed, aa, Skotland, som jeg gjæsted i 1906, det er mit andet Fædreland. (Kristensen (1992) s. 10).

Aakjær har altså her en ny 'Burns-periode', og det er i denne, han skriver 'Skuld gammel venskab'.

²⁷ Modsætningen er Goethe, som kom fra bedre kår og havde vedvarende succes, men som Carlyle overlader til en senere tid at vurdere nærmere (s. 146f.).

²⁸ Det bør her nævnes, at også en anden jysk dialektforfatter har vist Burns's digtning stor interesse, nemlig Martin N. Hansen fra Als, i: *Nogle digte af Robert Burns* (1951). 'Auld Lang Syne' er her mere ordret gendigtet her end hos Aakjær. Blandt de mere kendte Burns-digte, som ikke er oversat hos Aakjær, finder man her fx 'Green grow the Rashes, O' (= grønne gror sivene), omsat til 'Grøen groer e Kløwer, oh' (= kløveren; s. 42f.).

²⁹ Jf. 1966-udgaven s. [21]; nærmere beskrivelse i Aakjær's ovenfor nævnte Burns-foredrag 1913.

³⁰ Jf. *Efterladte Erindringer*. s. 140f.

Med dette er ringen sluttet til omtalen foran af Aakjærs fremførelse af visen som hæder til Evald Tang Kristensen. Tilbage står blot at nævne, at Burns – efter at 'Auld Lang Syne' har cirkuleret mere uofficielt siden 1788 – i 1796-udgaven af visen giver en variation af linjen 'We'll tak a cup o' kindness yet', som kan ændre hele sangens perspektiv. I en note til første vers (med en anden melodi end den nu almindelige) anføres nemlig (jf. 1966-udgaven s. [29]):

Some Sing 'Kiss' in place of Cup

= Nogle synger 'kys' i stedet for 'bæger, skål', dvs. omkvædet bliver: 'vi vil tage endnu et venskabskys' i stedet for 'venskabsbæger'. Det kan måske forklare, hvorfor Burns i vers 3 lader de to venner plukke tusindfryd sammen: der kan være tale om dreng og pige i stedet for to drenge som antaget ovenfor; sangen kan da ses som ikke alene som en venskabsvis, men også som en kærlighedsvis. Denne tolkning giver Aakjær dog ikke mulighed for i sin gendigtning 'Skuld gammel Venskab rejn forgo'.

Fig. 9.
Robert Burns – i Povl Christensens streg.
(Fra 1966-udgaven s. [4]).

Udgaver af viserne mv.

Danmark. Illustreret Almanak. Red. af Gustav Hetsch og Jeppe Aakjær. Kbh. 1923.

Folkehøjskolens sangbog. 16. udg., 9. oplag. Kbh. 1986. – ovenfor kaldt *Højskolesangbogen*.

Kristensen, Johs. E. Tang (udg.): *Skuld gammel venskab rejn forgo – og to breve fra Jeppe Aakjær til Evald Tang Kristensen*. Aalborg. 1992.

The Norton Anthology of English Literature. 4th edition, vol. 2. New York / London. 1979. – ovenfor kaldt *Norton-antologien*.

The Works of Robert Burns – with an Introduction and Bibliography. Hertfordshire. 1994.

- Aakjær, Jeppe: *Skuld gammel Venskab rejn forgo / Robert Burns: Should Auld Acquaintance be forgot*. Udsendt i Anledning af Jeppe Aakjærs Hundrede Aars Dag [af Forening for Boghaandværks Vestjydske Afdeling]. Med træsnit af Povl Christensen. 1966. (upagineret; sidetal anført i [] af mig). – ovenfor kaldt *1966-udgaven*.
- Aakjær, Jeppe: *Under Aftenstjærnen*. Kbh. 1927.
- Aakjær, Jeppe: *Samlede Værker*. Bd. II: *Digte 1908-18*. Kbh. 1919.

Litteratur inkl. ordbogsværker

- Aitken, A.J.: Scottish accents and dialects. – i: Trudgill, Peter (ed.): *Language in the British Isles*. Cambridge (etc.). 1984, s. 94-114.
- Brook, G.L.: *A History of The English Language*. London. 1977.
- Carlyle, Thomas: *On Heroes, Hero-worship and the Heroic in History*. London. 1889.
- Chambers's Scots Dictionary*. (ed. by Alexander Warrack). Edinburgh / London. 1952 (orig. edition 1911).
- The Concise Scots Dictionary*. (ed.-in-chief: Mairi Robinston). Aberdeen. 1985.
- Jones, Charles: *A Language Suppressed*. Edinburgh. 1995.
- Kisbye, Torben: *A short history of the English language*. (ed. by Knud Sørensen). Aarhus. 1992.
- The Linguistic Atlas of Scotland. Scots section*. vol. 1. (ed. by Mather, J.Y. and H.H. Speitel). London. 1975.
- McClure, J. Derrick: *Scots and its Literature*. Amsterdam / Philadelphia. 1995.
- Murison, David: *The Guid Scots Tongue*. Edinburgh. 1977.
- Murray, James A.H.: *The Dialect of the Southern Counties of Scotland*. London. 1873.
- Orton, Harold and Nathalie Wright: *A Word Geography of England*. London / New York / San Francisco. 1974.
- The Scottish National Dictionary*. (ed. by William Grant, David D. Murison). vol. I-X. Edinburgh. 1931-76.
- Thomson, Derick S.: Gaelic: its range of uses. – i: Aitken, A.J. and Tom McArthur: *Languages of Scotland*. Edinburgh. 1979. s. 14-25.
- Aakjær, Jeppe: *Artikler og Taler 1887-1918*. Kbh. 1919. (Indgår også som bd. IV i *Samlede Værker*. 1919).
- Aakjær, Jeppe: *Efterladte Erindringer*. Kbh. 1934.
- Aakjær, Jeppe: *Fra Undergrunden*. (Et udvalg fra *Artikler og Taler*. udg. af Steen Piper). 1997.

Inger Schoonderbeek Hansen:

1 brukiel for 6 sldr., 2 gamel thin fade for 1 mk.¹

- dialekt i 1600-tals retstekster

Det er sandsynligt, at de forskellige egne i Danmark også i 1600-tallet havde hver deres dialekt som i de efterfølgende århundreder. Hvordan dialekterne dengang så lød, er det naturligvis svært at sige noget konkret om; ærgerligt nok findes der jo ingen lydoptagelser! De eneste sproglige levn fra ældre tiders dansk er skriftlige kilder, som Danmark til gengæld er rigt på. Disse kilder kan gemme på mange sproglige hemmeligheder, navnlig da ortografien på det tidspunkt endnu ikke officielt var fastlagt (som den er i dag i Retskrivningsordbogen). Det betød, at skriverne i princippet kunne skrive som de ønskede, selvom der var visse traditioner inden for de forskellige teksttyper. Når der nu manglede et redskab til at rette ortografien ind efter, kan det tænkes, at skriversnes eget, lokaltfarvede talesprog har kunnet påvirke deres skriftsprog.

Ovenstående var baggrunden for et større projekt, der havde til formål at undersøge, i hvor stort omfang ortografien i nogle jyske og sjællandske 1600-tals retstekster var præget af skriversnes talesprog

¹ 1 bryggekedel for 6 sletdaler, 2 gamle tinfade for 1 mark - citeret efter *Skast herreds tingbog 1637* s. 87r; trykt i serien *Ældre danske tingbøger*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab og Poul Rasmussen (1956) s. 235.

eller af en vis form for fast/fælles 'skriftsprogsnorm'.² Konklusionen var, at både de sjællandske og de jyske skrivere i det store og hele var upåvirkede af deres eget talesprog, men at de havde et meget ensartet skriftsprog. Ortografien i de forskellige tekster, der omfattede tekster fra starten og slutningen af århundredet, viste ingen store indbyrdes forskelle. De ortografiske træk der var sammenlignelige med pågældende områders senere optegnede dialekt, var ikke kun fåtallige, men det var også i mange tilfælde vanskeligt med sikkerhed at betegne dem som dialektale. Det er nogle af disse træk, jeg vil omtale i denne artikel.

Afspejler ord som *hiede* 'hede', *brukiel* 'bryggekedel', *sloe* 'slog' mv. en dialektal udtale?

En del af undersøgelsen gik ud på at belyse forholdet mellem skrift og den bagvedliggende, formodede udtale, idet det blev antaget, at forholdet stort set svarede til det i nudansk rigssprog. Ad denne vej kunne jeg fx konkludere, at langt a i teksterne hyppigst blev skrevet *a*, fx i *dag*, *manelße*, *suare*, og mindre hyppigt *ah*, fx *svahre*, *advahret*, *befahling*. Langt a blev dog også sjældent skrevet *aa* i ord som *betaale* 'betale', *waare* 'var' (ældre flertalsform), *schaar* 'skar' (datidsform af 'skære'). Når sådanne former optræder i de jyske tekster, kunne man få en mistanke om, at skriveren var påvirket af dialekten, og at *aa* i ordene ikke modvarer langt a, men snarere langt [å] som er kendt fra bl.a. sydvestjysk. Men tilsvarende skrivemåder findes også i de sjællandske tekster, hvor udviklingen fra [a] til [å] også findes. Desuden kunne nudansk kort og langt å også skrives *a* i fx *paaberabte* 'påberåbte', *schar* 'skår'. Det er altså svært med sikkerhed at slutte, at ordene modsvare datidens (evt. lokaltfarvede) udtale.

Noget tilsvarende gælder skrivemåden for ord, hvis rodvokal modsvare nudansk langt e. Der optræder nemlig – foruden de normale skrivemåder *e*, *ee* også skrivemåder med *ie* i hele materialet i ord som

² Undersøgelsen resulterede i en ph.d.-afhandling med titlen: *Rigssprogstendenser kontra dialektalt præg i udvalgte retstekster fra 1600-tallet*, der i foråret 2002 blev antaget til erhvervelse af ph.d.-graden ved Aarhus Universitet. Materialet, der lå til grund for undersøgelsen, bestod af 3 domme fra kongens retterting (herefter R'domme1615, 1623 eller 1641), nogle domme fra Skast herreds tingbog 1630'erne (herefter Skast-1630') og 1680'erne (herefter Skast1680'), nogle domme fra Sokkelund herreds tingbog 1630'erne (herefter Sok1630') og endelige nogle domme fra Københavns birks tingbog 1680'erne (herefter KBT1680').

diel 'del' (R'domme1615, Skast1630', KBT1680'), *hiede* 'hede' (Skast1630'), *miere* 'mere' (R'domme1615) etc. Det er oplagt at antage, at skrivemåden afspejler en diftongeret udtale af det lange e, der kendes både i nutidigt jysk og sjællandsk. Skrivemåden forekommer også i såvel jyske som sjællandske kilder fra 1500-tallet og før³, så hvorvidt *ie* afspejler en 1600-tals eller en ældre udtale, er svært at afgøre.

I andre tilfælde kan et manglende bogstav give en formodning om, at en (evt. dialektal) udtaleform ligger bag, fx i ord som *brukiel* 'bruededel' (= bryggekedel, Skast1630'), *laehuß* 'ladehus' (Skast1630'), *sloe* 'slog' (Sok1630'). [ð] og [q] udtales normalt ikke i disse ord – hverken i jysk eller sjællandsk. I andre ord som *beste* 'bedste', *siste* 'sidste', *fulteß* 'fulgtes', *spurte* 'spurgte' etc. mangler der ud fra nudansk retskrivning et d hhv. g, men formerne afspejler en udtale, der er (og vel var) almindelig over hele riget.

Noget taler for, at den jyske hhv. sjællandske datidige udtale har påvirket herredsskriverens – ellers så skolede – skriftsprog. Det vil imidlertid kræve en meget mere målrettet undersøgelse at afgøre det med sikkerhed.

en rød engelst schiort och 15 gammel faar – forekomst af apokope

Traditionelt adskilles jysk fra de øvrige danske dialekter og rigsmål ved, at slut -e'et i ord som 'købe', 'mätte', 'varme' er bortfaldet. Fænomenet kalder vi apokope; det eksisterer kun i begrænset omfang i øsmål og rigsmål (og slet ikke i bornholmsk). Når nu apokope er så kendetegnende for jysk, kunne man forvente, at det især er de jyske tekster fra 1600-tallet, der indeholder skriftformer, der afspejler bortfald af det udlydende, trykssvage -e. Det viser sig dog ikke at holde helt stik. For det første er de jyske skrivere meget dygtige til at skrive udlydende e, til trods for at de sikkert ikke har udtalt det. For det andet er det antal ord, der skrives uden udlydende -e, så få i antal, at skrivepraksis i de jyske og de sjællandske tekster minder meget om hinanden.

Ord der kan tænkes at afspejle apokope, er især to- eller flerstavelles navneord (fx *schiort* 'skjorte', *finger* 'fingre', *huuß* 'huse'), udsagnsord i navnemåde og datid (fx *hiemlett* 'hjemlede', *begier* 'begære', *hendøed* 'hendøde') samt tillægsord i bestemt form eller flertal (*gam-*

³ Jf. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* bd. II (1968) s. 49 og Aage Hansen: *Den lydlige udvikling af dansk. Vokalismen* (1962) s. 215 ff.

mel 'gamle', *forig* 'forrige', *mer* 'mere'). I nedenstående tabel ses, hvor mange – eller rettere sagt hvor få – 'apokoperede' former der findes i de jyske og sjællandske herreds- og birketingsdomme.

	Navneord	Udsagnsord	Tillægsord
Skast1630'	15% (af 187)	13% (af 147)	16% (af 58)
Skast1680'	9% (af 240)	3% (af 145)	12% (af 117)
Sok1630'	2% (af 189)	11% (af 206)	11% (af 55)
KBT1680'	2% (af 217)	7% (af 228)	8% (af 137)

Procentdel ord der afspejler apokope

Af tabellen fremgår det, at de 'apokoperede' former er fåtallige i alle teksterne, men dog optræder hyppigst i de ældre tekster. For flere ordklassers vedkommende er apokopen hyppigst i de jyske tekster, men skrivers ortografiske praksis kan ikke kaldes særlig konsekvent. Det er især blandt tillægsordene man finder mange 'apokoperede' ord. Det drejer sig i vid udstrækning om ord på -ig, fx i *den sedvanlig affgift* (KBT1680') og *Mads Hansbens dødelig affgang* (Skast1630'). Formerne mangler flertals- eller bestemthedsbøjning, ligesom det var tilfældet hos en række forfattere fra reformationstiden.⁴ Det synes at afspejle en fællesdansk udtale, idet forholdet er helt almindeligt i nutidigt jysk og ganske udbredt i ømålene. Forbindelserne med disse 'apokoperede' tillægsord optræder ofte som en slags formler i teksten, hvorfor skrivetraditionen nok også her har spillet en ikke ubetydelig rolle.

***kalgaard* 'kålgård', *wanse* 'vanse' mv. - dialektale ord**

I tekstmaterialet fandtes der kun få dialektale gloser, dvs. ord der kun blev brugt i en afgrænset del af riget, hvilket kan have forskellige årsager. Det kan tænkes, at et større tekstmateriale end det udvalgte på ca. 52.000 ord (spredt over ca. 150 A4-sider), ville indeholde flere dialektord. Det kan også tænkes, at retssproget normalt ikke indbød til at anvende ord, der hørte hjemme i det lokaltfarvede talesprog. Endelig kan selve definitionen 'dialektalt ord' være problematisk, idet vi sammenholder ordene i 1600-tals teksterne med dialekter, der først er blevet optegnet flere århundreder senere. Et ord, der i dag tilhører en bestemt jysk eller sjællandsk egns dialekt, kan meget vel dengang have haft en

⁴ Jf. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* bd. II (1968) s. 197.

videre udbredelse. Som dialektale gloser regner jeg her de ord i tekst-materialet, der ikke optræder i Ordbog over det Danske Sprog (ODS), eller som i ODS betegnes som dialektale.

I alt var der kun 6 sådanne ord i de jyske herredstingsdomme: *binge* (= kiste, der anvendes til opbevaring af mel, korn etc., Skast-1630'), *brukiel* (= bruekedel, bryggekedel, Skast1630'), *giaffsted* 'gjavsted' (= sted til opfordring af dyr, Skast1630'), *kalgaard* 'kålgård' (= urte- eller køkkenhave, Skast1630'), *sløbestølper* (= stolpe til at lave vognfølge af, Skast1630'), *hedebrynden* (= det at afbrænde hede, Skast1680'). I de sjællandske domme fandtes kun dialektordet *vanse*, også skrevet *vogensen*, *wanse* (= skæret på en plov, Sok1630'). I det følgende vil jeg kort kommentere de sidste 4 ord; ordene *binge*, *brukiel* og *giaffsted* kan læseren slå op i Jysk Ordbog: www.jyskordbog.dk.

Ifølge ODS er *kålgård* primært jysk, men arkaisk og sjældent. Ordet kendes i dag i alle jyske dialekter; 1. sammensætningsled udtales med [a], hvilket kan forklare skrivemåden *kalgaard*. Ordet er kendt fra ældre jyske kilder, fx Jyske Lov (1241: *kalgarth*), Justesen Ranchs Samsons Fængsel (1599: *kalgaard*), men også fra andre dele af Danmark (dog ikke med a-udtale), fx i Danske Lov (1683: *kaalgaard*).

2. sammensætningsled i ordet *sløbestølper* svarer til udtalen [ˈstøɫˈpær], der hos Feilberg er afhjemlet fra Sydvestjylland som flertal af 'stolpe' – altså der, hvor vores tingskriver kommer fra! Sammensætningens 1. led er antagelig en normaliseret form, der modsvarer et 'sløve-' af navneordet 'sløv' = hjulfælg (jf. middelnedertysk *slöve(n)* = smal træramme⁵), eller muligvis af udsagnsordet 'sløve' = forsyne vognhjul med fælg.

2. sammensætningsled i ordet *hedebrynden*, jf. glda. *brynne*, er beslægtet med 'brænde', og '(hede)brynde' forekommer nu kun i hard-sysselsk, samt sporadisk i nord-, nordvest-, og sydvestjysk (jf. Jysk Ordbog: se brynde, betydning 1.2, samt Jysk Ordbogs seddelsamling under *hedebrynde*). 'Hedebrynde' er ukendt i øsmål, og også i de forrige århundreder har det formentlig været en særlig jysk gløse.⁶

Ordet *vanse* (skrevet *vanse*, *vogensen*, *wanse*) modsvarer norsk 'vagnse' eller 'vangsne'. Etymologien er usikker; der er muligvis en sammenhæng med indogermansk **uoguh(n)is*, der bl.a. betyder skarp,

⁵ *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* bd. III (1956 ff.) s. 281.

⁶ Jf. Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog* bd. II (1881 ff.) s. 180: Hedebrynde; samme sted bd. I s. 290: Brynde, 1.

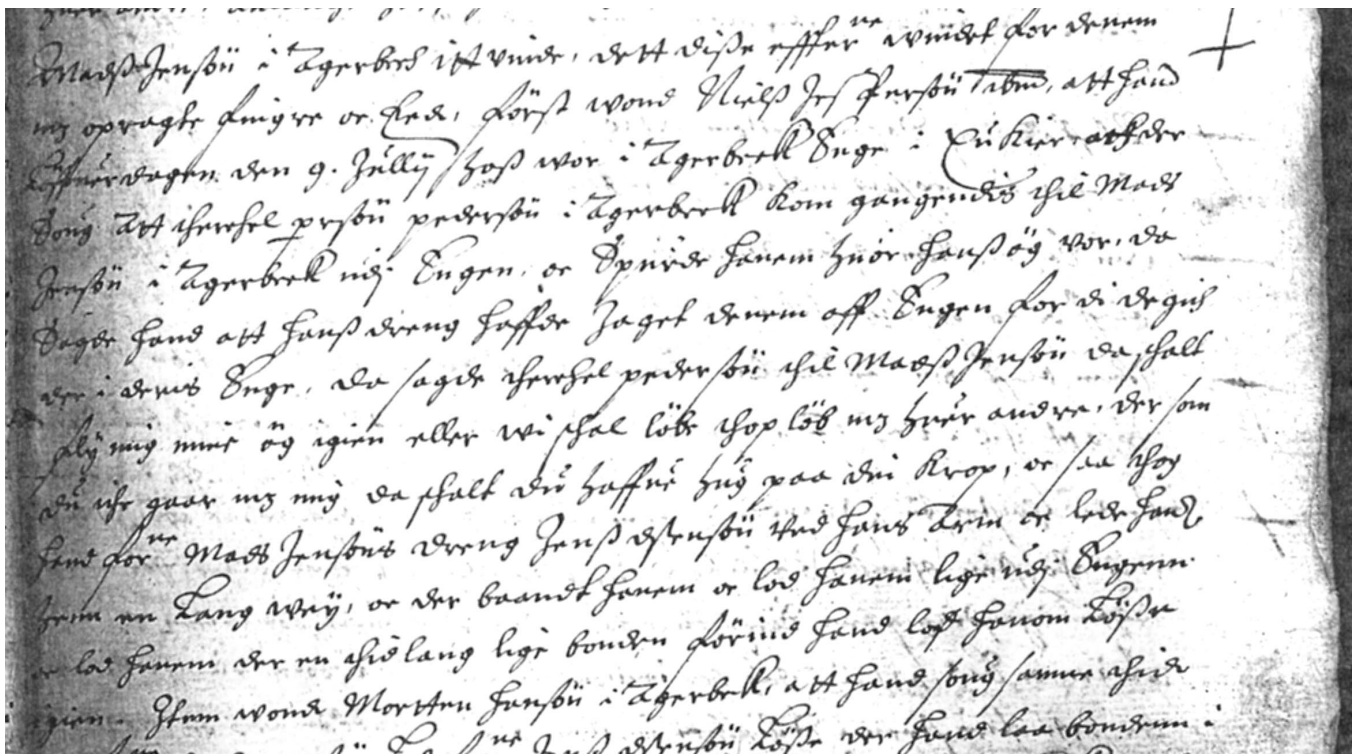
borende genstand.⁷ Ordet findes ikke i ODS, men i Kalkars ordbog (s. 855), der som kilde bl.a. nævner Molbechs Dansk Dialect-Lexikon (1841 s. 653: *vognse* = jern på en krog – med kommentaren, at ordet endnu synes at blive brugt på Sjælland). I Ømålsordbogens seddel-samling optræder *vognse* og *vangsne* fra bl.a. sognene Farum og Ganløse, der grænser mod nordvest til Sokkelund herred.

Ud over ovennævnte dialektale ord optræder der, i de 1600-tals tekster jeg har undersøgt, en række ord, der kan afspejle en bestemt dialektal udtale fx *engelst* (bl.a. i forbindelsen *rød engelst schiort*, 'mørkerød skjorte', Skast1630'), *cretter* 'kreaturer' (Skast1630'), *rod-kullen* 'kølledannet træstykke' (Sok1630'), *kølne* 'kølle' (KBT1680') mv. Andre ord er mere eller mindre almindelige i og omkring 1600-tallet (i ODS betegnet som forældede eller arkaiske), fx *baardag* (= slagsmål, Skast1630'), *femon* (= kvæg, Skast1630'), *forkleindring* (= forringelse, Sok1630'), *bøste* (= skinke, KBT1680') mv.

Som nævnt i indledningen af denne artikel er det småt med det dialektale præg i de undersøgte 1600-tals retter-, herreds- og birketingsdomme. Hele 97% af alle ortografiske træk er fælles for hele materialet, heriblandt også nogle man kan genfinde i de pågældende områders nuværende dialekt. Det er snarere med hensyn til ordforråd end ortografi, man kan påvise skriverens dialektale baggrund – til trods for at der kun var meget få dialektord i teksterne. Datidens varierede og (i nutidige læseseres øjne) inkonsekvente ortografi er en af grundene til, at der i århundredets sidste årtier opstod diskussioner om og tiltag til fastlæggelse af en retskrivningsnorm. Men det er en helt anden historie.

⁷ Jan de Vries: *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch* (1962) s. 643f.

Et lille udsnit af *Skast herreds tingbog 1636* s. 85r (Landbohistorisk Selskab-udgaven (1954) s. 179f.) .samt en oversættelse af teksten:

Madß Jenbøn i Agerbeck itt vinde, dett diße effter:ne windet for denem met opragte fingre oc eed. Først wond Niels Jesperbøn ibm., att hand løffuerdagen den 9. jullij hoß wor i Agerbeck enge i Qukier och der soug, att Therschel Perbøn Pederbøn i Agerbeck kom gangendis thil Mads Jenbøn i Agerbeck udj engen oc spurde hanem, huor hanß øg vor. Da sagde hand, att hanß dreng haffde iaget denem aff engen, for di de gich der i deris enge. Da sagde Therschel Pederbøn thil Madß Jenbøn: Da schalt [du] fly mig mine øg igien, eller wi schal løbe thop løb met huer andre. Der som du iche gaar met mig, da schalt du haffue hug paa din krop. Oc saa thog hand for:ne Mads Jenbøns dreng Jenß Christenbøn ved hans arm oc lede hanem henn en lang wey, oc der baandt hanem oc lod hanem lige udj engenn oc lod hanem der en thid lang lige bonden, førind hand lod hanom løße igien. [...]

Oversættelse:

I sagen Mads Jensen fra Agerbæk vidnede følgende mænd for dem (dvs. herredsfoged og tinghørerne) med oprakte fingre og edsaflæggelse. Først vidnede Niels Jespersen fra Agerbæk, at han lørdag den 9. juli var på engene ved Agerbæk i Kokær, og der så han, at Terkel Persen Pedersen fra Agerbæk kom gående ud i engen hen imod Mads Jensen fra Agerbæk og spurgte ham, hvor hans heste var. Da sagde han (Mads Jensen), at hans dreng havde jaget dem af engen, fordi de gik i hans eng. Da sagde Terkel Pedersen til Mads Jensen: "Nu skal du give mig mine heste igen, ellers kommer vi op at toppes med hinanden". (Og han fortsætter til drengen:) "Hvis du ikke går med mig, så skal du have et lag tæsk". Og så tog han førnævnte Mads Jensens dreng, Jens Christensen, ved armen og ledte ham hen ad en lang vej, og der bandt han ham og lod ham ligge i engen og lod ham ligge der bundet i lang tid, førend han lod ham gå fri igen.

Peter Michaelsen:

Ponni, niks, alle-halve

**– og andre betegnelser for spil med
terningepind og -top**

I flere århundreder har leg med nødder eller pebernødder været et yndet tidsfordriv i julen. Sådanne lege beskrives allerede i Mathias Moths uudgivne ordbog fra o.1700.¹

Når man spillede om nødder eller lignende, foregik det ofte med en særlig terning: enten en aflang, firkantet pind, en såkaldt stangterning, eller en firkantet terning med en pind gennem de sidste to sider, så den kunne snurres som en top. På hver af terningens fire (anvendte) sider var der indskåret eller malet et bogstav. Når terningen var kastet eller toppen snurret rundt, angav det bogstav, der kom op, gevinstens størrelse.

I Jylland kaldte man som regel spillet *ponni*; i resten af landet hed det for det meste *niks*, men det havde, som vi om lidt skal se, også mange andre navne.² Der fandtes også varianter af spillet, hvor terningen havde mere end fire sider eller var forsynet med tal på siderne i stedet for bogstaver. Disse varianter delte som regel navn med den almindelige snurretop.

Stangterningen var især populær på Fyn og Sydsjælland, men anvendtes også enkelte steder i Jylland. Den almindeligste udgave var ca. 4-5 cm lang, 1,5 cm tyk og havde kvadratisk tværsnit; nogle steder målte den dog helt op til 12,5 x 2,5 cm. Den havde normalt form som

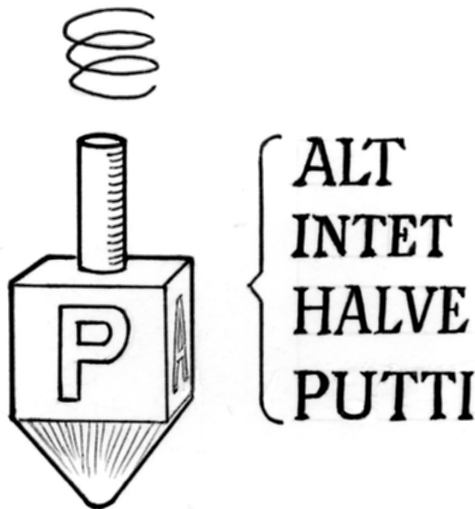
¹ H. Grüner Nielsen: Julestuer og Julestuelege i Danmark på Holbergs Tid i *Sprog og Kultur* 2 (1933) s. 48. – H.F. Feilberg: *Jul* bd. I (Kbh. 1904) s.122f.

² Oplysningerne om danske pinde/toppe og deres betegnelser bygger, medmindre andet anføres, på Jysk Ordbog (A–G publiceret på www.jyskordbog.dk) og *Ømålsordbogen* bd. I–VI, A–Ha (Kbh. 1992–2002) el. (for de endnu upublicerede dele) på samlingerne bag disse ordbøger, herunder H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (Kbh. 1886–1914). – Tak til Anette Jensen, IDD, for tilsendte seddelkopier fra *Ømålsordbogens* samlinger.

et prisme, men kunne også have afrundede hjørner. Man kastede den op i luften, trillede den hen over bordet, rullede den mellem håndfladerne, eller også trykkede man på kanten af den med enden af en finger, og fik den derved til at trille rundt.

Terningetoppen, som var stærkest repræsenteret i Jylland, havde foroven en lille tap og var forneden tilspidset i pyramideform og i reglen forsynet med et knappenålshoved i spidsen. Med to fingre snurrede man den rundt på bordet. Det var især drenge, der legede med terningepind eller -top, men nogle steder har også piger gjort det. Pigerne spillede om deres nåle, drengene om knapper – ofte havde de store lærredspunge fulde af knapper, metalknapper for sig og bukseknapper for sig.³ Eller man spillede om tændstikker, mærker og småmønter. Hver dreng lavede sin egen *niks*; det var heller ikke så svært, så længe der var tale om den aflange pind.

Noget tyder på, at også voksne undertiden forlystede sig med de nævnte spilleredskaber, men så spillede de om penge. En sekskantet udgave af toppen, forsynet med tal, vides brugt til hasardspil (i stedet for raflebæger) så sent som under 2. verdenskrig. I Sverige og Belgien var spillet tidligere populært som værtshusspil, og det har vel også

Putti-sulletopp fra Jæren, Norge.
Se note 12.

været udøvet på værtshuse her i landet.⁴ På de nordfrisiske øer lige syd for grænsen blev en lignende terningepind benyttet, når der skulle fordeles strandingsgods.⁵

Spillet har rødder, der går helt tilbage til middelalderen, og har i tidens løb bredt sig til det meste af Europa samt en række lande i andre verdensdele. Det vender jeg tilbage til sidst i artiklen efter en gennemgang af spillets forskellige danske navne.

³ Christine Reimer: *Nordfynsk Bondeliv* (Kbh. 1910-19) s. 376f.

⁴ Björn Hodell: *Wärdshus förbi* (Stockholm 1945) s. 47. – A. de Cock og Is. Teirlinck: *Kinderspel & Kinderlust in Zuid-Nederland V* (Gent 1905) s. 206. I USA var en ottekantet version populær blandt hasardspillere omkring 1940, se *The Way To Play* (New York 1975) s. 273.

⁵ Heinrich Handelmann: *Volks- und Kinderspiele aus Schleswig-Holstein* (Kiel 1874) s. 31.

Jyske betegnelser

På jysk hed spillet som regel *ponni* og den særlige terning en *ponni*, *ponnipind* eller *ponnepind*. En vendsysselsk meddeler giver følgende beskrivelse af ponnipinden, en firkantet pind på nogle tommers længde, og spillet med den:

"Mor stillede en foderkop fyldt med pebernødder ind til os og gav hver en lille håndfuld som startkapital, og så skulle der ponnies! På hver af de fire sider af ponnipinden var der indskåret et af bogstaverne I, P, H og T. Deltagerne i spillet skiftedes til at trille pinden hen over bordet, og det bogstav, der vendte op, gjaldt. "I" betød "ingenting", så den der fik det, vandt jo ikke noget; "P" betød "ponni te", og så måtte man af med en nød, "H" betød "haldjæl", og den der fik det, havde vundet halvdelen af foderkoppens indhold, og fik man "T", der betød "top", så vandt man det hele".

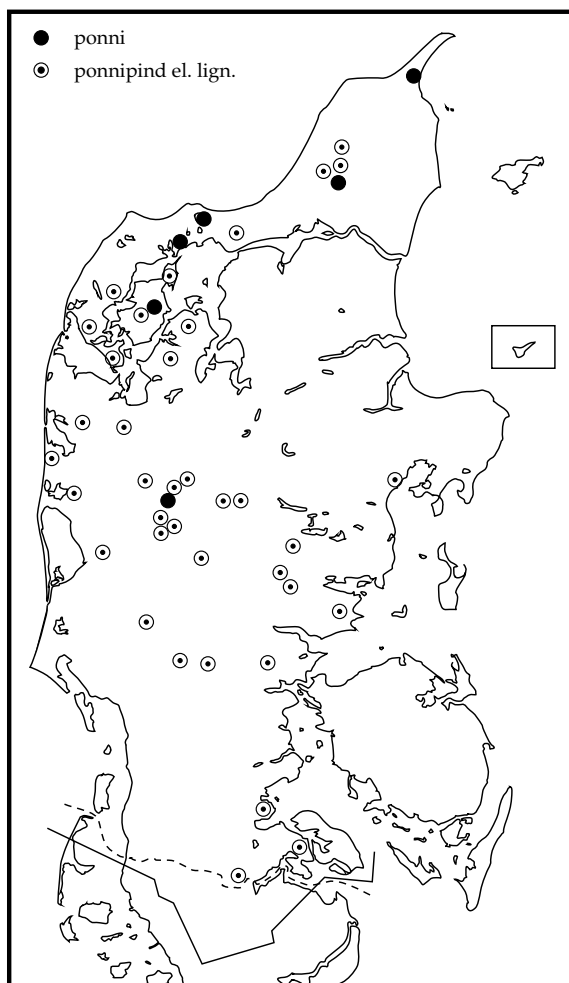

Fig. 1

Arne Espegaard tilføjer, at i stedet for T kunne der stå A (= alt).⁶

Som det fremgår af kortet i fig. 1, forekommer der spredte belæg på *ponni* fra Vendsyssel, Hanherred, Thy, Mors og Vestjylland. Ordet *ponnipind*, *ponnepind* el. lign. har tilsyneladende været brugt i stort set alle egne af Jylland bortset fra Østjylland og det vestlige Sønderjylland. Men selve spillet har nok også i disse tilfælde bare været benævnt *ponni*. Et tilsyneladende østjysk belæg, en *ponneveppind* fra Århus-egnen, stammer snarest fra Mjolden i det vestlige Sønderjylland; det ville stemme godt overens med belæg på *ponneve(d)pind* fra det østlige Sønderjylland og Kolding-egnen.

⁶ Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* bd. III (Hjørring 1972-76) s.139.

Sjældnere navne for ponnipinden er *ponnikop* (1 belæg fra Vendsyssel og 1 fra Horsens-egnen), *put* (1 belæg fra Mors og 1 fra Ribe-egnen) og *peks* (to belæg fra Harboøre, hvortil kan føjes et fra Vester Han Herred, dér brugt om en af ponniers fire sider). Desuden findes en detaljeret beskrivelse af spillet og spilleredskabet *alles-mein-nichts-ponneved* fra Tønder-egnen. Som ponnipinden fra Skallerup vest for

Alles-mein-nichts-ponneved.
(Ottosen: Hostrup-dansk,
se note 7).

Hjørring bestod dette spilleredskab af et aflangt, firkantet stykke træ.⁷ Også på Samsø brugte man en firkantet træklods, som blev kastet op i luften. Den blev kaldt et *nåletræ*, og benyttedes i spillet *spille nåle*. Som navnet antyder, spillede man om knappenåle.⁸

Bogstaverne på ponniers fire sider og de dertil hørende benævnelser kunne variere en del fra egn til egn. På den ene af siderne var der indskåret et A: *alt*, eller et T, som kunne tolkes på flere forskellige måder. I eksemplet fra Vendsyssel stod T for *top*. Denne betydning kendes også fra Bøvling i Vestjylland. Siden med T kaldtes i Thy *Tammes* (dvs. Thomas) og i Vendsyssel *ta rænt* (= tag hele indsatsen). På Mors stod T for *tilhobe* (= hele puljen) og vest for Horsens fortolkede man det som "tage på nær 2". På side nr. 2 var der indskåret et H: *halvt* eller halvdelen (på pinden fra Hostrup ved Tønder dog et M: *mein*, dvs. mit (= den enkeltes indsats)). På den tredje side havde pinden et N, I eller E. N stod for *nichts* eller *niks* (i et enkelt belæg fra Mors dog fortolket som *nul*), dvs. intet, ingenting, og det blev undertiden fordansket til I (Vendsyssel, Thy, nordlige Vestjylland, østlige Sønderjylland) eller E (Thy, Mors). På den fjerde og sidste side var der et P, som stod for *ponni* (Thy, Vestjylland, Sydjylland), *ponni til* (Vendsyssel, Thy, Mors), *ponni* el. *ponne ved* (hhv. Horsens-egnen og Sønderjylland), *put* (Mors), *put til* (Ribe-egnen), *put i* (Kolding-egnen), *put ved* (østlige Sønderjylland), *på* (Samsø), *pomp* (Samsø) og *peks*, se ovenfor, rimende på *neks*, dvs. *niks*. Som hovedregel var der overensstemmelse mellem betegnelsen for denne fjerde side og betegnelsen for spillet/spilleredskabet.

Udtrykket *ponnie (til/ved)* træffes sporadisk brugt også uden for spillet, i betydningen "punge ud, betale, yde tilskud", men det er formentlig et sekundært fænomen. Betegnelsen knytter sig primært til

⁷ M.B. Ottosen: *Hostrup-dansk* bd. II, 1 (Kbh. 1961-69) s. 12.

⁸ E. Tang Kristensen: *Danske børnerim, remser og lege* (Århus 1898) s. 649.

spillet og er formodentlig en for-danskning af latin *ponere* (= sætte).⁹ I størstedelen af Jylland (nord for Kongeåen) kan *ponnie* også betyde "sysle med småting", jf. nordfrisisk *pone* = "arbejde"¹⁰, men her (og i ord som *ponniarbejde*, *ponneri*) foreligger vist et helt andet ord.

En række meddelere har anført betegnelsen *snurretop*, når de blev spurgt, om de kendte den lille terningetop med bogstaver eller tal på siderne. Nogle få har anført betegnelser som *snurrekat*, *snurrekok*, *snurrekop*, *sysselkone* eller *sysselhøne* (se fig. 2) Disse betegnelser blev også brugt om den almindelige snurretop, og kun i få tilfælde er der med sikkerhed tale om terningetoppen (hovedsagelig varianten med tal på siderne).

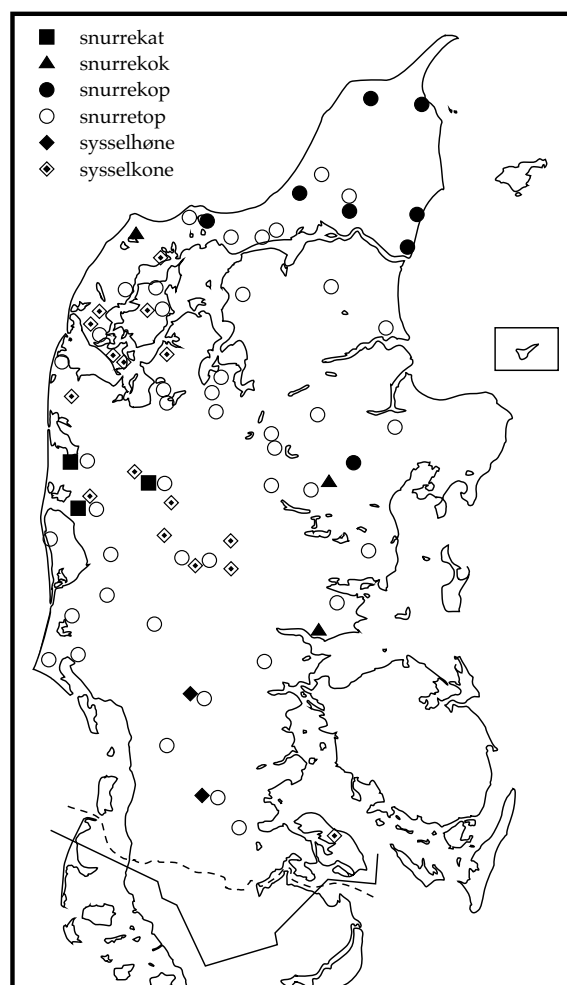

Fig. 2

Ømålsbetegnelser

På de danske ømål hed spillet for det meste *niks* og blev spillet med en *niksepind*, et *niksetræ* eller simpelthen en *niks*. Disse navne var dog langt fra så dominerende som *ponni/ponnipind* i Jylland.

Niks synes at have været det mest almindelige navn på Fyn, Sydsjælland, Falster samt den nordlige og midterste del af Lolland; desuden kendes det fra egnen mellem Roskilde og Holbæk. *Niksepind* kendes fra Nord-, Vest- og Østfyn samt fra Falster. På Nordvestfyn hed den tillige *tagetræ*. Øst for Assens på Vestfyn sagde man *niksetræ*, mens man i det nærliggende Turup kaldte genstanden en *niks*. Sidstnævnte sprogbrug kendes også fra Lolland og Sydsjælland. På Sydfyn brugte man betegnelserne *nikkelhus*, *nikkel(s)træ* eller *nikletræ*, om henholdsvis spil og spillepind. Spillet blev også kaldt *at nikle*. Mens

⁹ Som foreslået i Ottsen: *Hostrup-dansk*, se note 7.

¹⁰ H.F. Feilberg henviser til N. Outzen: *Glossarium der friesischen Sprache* (Kbh. 1837) s. 252.

niks må være afledt af tysk *nichts*, betegnelsen for en af terningens fire sider, afspejler de sydfynske former antagelig det latinske *nihil* med samme betydning (= intet).

Også andre terningesider gav navn til spillet: på Møn og det sydvestlige Lolland kaldte man spillet *alle-halve* efter to af terningens andre sider. I Tved på Sydfyn og på Strynø (mellem Ærø og Langeland) talte man henholdsvis om at *spille alle-halve-niks-pung-ud* og om *et slag alle-halve-niks-på*. Her indgik navnene på alle fire sider i betegnelsen for spil og spilleredskab, akkurat som hos Ottsen (jf. note 7). Ligeledes sagde man i Åsum ved Odense "skal vi *alle-halle-niks-pung ud*", når man spillede med *punjepind*; så sidstnævnte ord er muligvis et yngre indlån fra jysk *ponnipind*.

Terningesiden med bogstavet P gav visse steder navn til spillet. Det var tilfældet i Særslev på Vestsjælland, Elmelunde på Møn og Nysted på Sydlolland, hvor spillet hed henholdsvis *pungherut*, *pung-ut* og "at spille med *pung-op-snurre*". Også i Gerlev på Nordsjælland brugtes udtrykket "spille *punge op*".

I den nordligste del af Sjælland (Gilleleje og Ramløse), kaldte man toppen en *pirre* og spillet *pirreleg*. Der er her tale om et meget tidligt bevidnet ord. Otto Kalkar nævner *pirre* i sin ordbog over det ældre danske sprog, og forklarer at det er et slags *spindekone* (legetøj). Han citerer Comenius' værk *Opladne Dør* (1667): "ad lege med bold, oc klod med keiler, med top (*pirre*)", og henviser til fransk *pirouette* og italiensk *pirlo*. Kalkar mener, at der muligvis er tale om en af de i nævnte skrift forekommende "svenskagtigheder".¹¹ Som vi senere skal se, er *pirre* en almindelig svensk betegnelse for snurretoppen, herunder den lille terningetop. De to eksempler fra Nordsjælland viser, at man faktisk har brugt ordet på sjællandsk. Spørgsmålet er så, om denne tradition går tilbage til 1600-tallet, eller om den skyldes en senere påvirkning fra svensk. *Pir* kendes desuden fra bornholmsk, men der kun som betegnelse for den almindelige snurretop. Endnu en betegnelse for spil og top med en meget begrænset lokal udbredelse var *dirmdorm* eller *dirndorn* fra det sydøstlige Lolland (Toreby, Errindlev, Radsted).

Som på jysk brugte man visse steder på ømålene betegnelsen for den almindelige snurretop om terningetoppen: på Møn *spirretop*, på Midtfyn og Midtsjælland *spillekone* hhv. *spindekone*.

¹¹ Otto Kalkar: *Ordbog over det ældre danske Sprog* bd. III (Kbh. 1881-1918) s. 481, samt bd. II s. 484 (under "karbas").

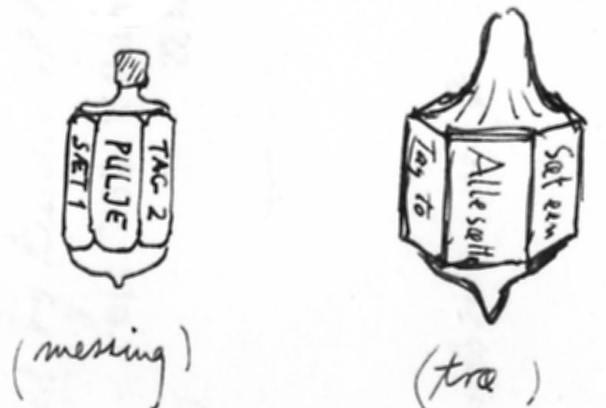
Den på øerne hyppigst forekommende bogstavkombination på terningens sider var A-H-N-P: *alle-halve-niks-pung ud* eller *-pung op* (det sidste på Midt- og Sydøstlolland, Falster, Sydsjælland samt Horns Herred i Nordsjælland).

Der kendes kun få afvigelser fra dette mønster: P stod for *pung* (1 belæg fra Nordvestfyn), for *på* (Strynø), for *pot* (måske = put) (1 belæg fra Sydøstsjælland). Eller P ses erstattet af andre bogstaver: L: *læg en i puljen* (1 belæg fra Vestfyn), R: *riks*, rimende på *niks*, jfr. jysk *peks* (1 belæg fra Østfyn), eller S: *send* (1 belæg fra Nordsjælland). Sidstnævnte sted stod N for *nul*, i en kilde fra Horns Herred er N erstattet af L: *lad ligge*. Desuden er der eksempler på, at N blev fordansket til I: *intet* (1 belæg fra Vestfyn og 2 belæg fra Sydøstlolland), hhv. E (1 belæg fra Sydlolland). Fra Sydsjælland berettes om en terning med seks sider, med påskriften I-II, P-H, N-A på hinanden modsatte sider. Her gav I og II ret til dette antal knapper. Endelig beskriver en meddeler fra Falster en sekskantet top med påskriften: Sæt en, Tag en, Sæt to, Tag to, Alle Sætte, Pulje. En lignende top anvendtes også i Thy (her kaldt en *snurrekok*). De var lavet af træ eller messing, og forhandlede i 1920erne under navnet *gi-ta* (svarende til den engelske top til *put-and-take*).

Udenlandske betegnelser

Også i udlandet har man spillet med terningetop eller -pind, og spillet er stadig populært i mange lande. På Jæren i den sydvestlige del af Norge spiller man *putti* med en *sulletopp*, på hvis fire sider der er indskåret et P (som står for *putt i*), et A (*alt*), et H (*halve*) og et I (*intet*).¹²

Også på Østlandet kendte man spillet. I Buskerud fylke og i det nærliggende Indre Vestfold fylke spillede man *pungut* (udtalt *pongut*), som også betegnede terningen, en "kantete snurrebass til spill".¹³ I

Sekskantet top fra Falster. Tegningen stammer fra IDD's seddelsamling.

¹² Ifølge oplysninger, venligst meddelt pr. brev af Alf Næsheim, Hosle, Norge. Jeg takker for disse samt den medfølgende tegning af en "sulletopp" til "putti" (s. 48).

¹³ Jeg skylder Olaf Almenningen, leder af Seksjon for leksikografi og målføregransking, Oslo Universitet, tak for disse oplysninger.

1830erne blev der malet et portræt af en lille norsk pige med en snurrebass, se fig. 3 – man ser tydeligt bogstavet A på den ene af siderne.¹⁴

Fig. 3

På den tid var spillet også populært i Sverige. I værtshuset Operakælderen i Stockholm fornøjede man sig i 1830erne med at spille *pirra*.¹⁵ Til dette spil brugte man en *snurra*, som enten kunne være forsynet med tal eller bogstaver. Sidstnævnte bar da bogstaverne A (*allt*), H (*halfva*), L (*lägga till*) og I (*intet*).¹⁶ Udover *pirra* (både som substantiv og

verbum) brugte man følgende former i forskellige dele af Sverige: *pirr*, *pirre* og *pirr-bock*.¹⁷

Fra Kalmar-egnen i Småland og fra Barne herred i Västergötland kendes detaljerede beskrivelser af spillet *pirr/pirr-bock*, henholdsvis *pirre*. Den førstnævnte var en *snurr-bock* med fire sider: A, H, I samt S (*sätta til*; kunne også stå for *sats*); på den sidstnævnte stod A, H, I og L (*lägg till*); i stedet for L kunne der stå T (*tillägg*). Man spillede gerne om småpenge. I stedet for pirren anvendte man også en på samme måde inddelt træskive, forsynet med en viser, som sattes i bevægelse ved at man knipsede til den med fingrene. Det bogstav, viseren standse ud for, angav tab eller gevinst. Man kaldte det at spille *bank*, og den, der tog gevinsten, *sprængde hela banken*. Spillet med viseren

¹⁴ Portrættet er gengivet i Åse Enerstvedt: *Tampen brenn. Norske barneleikar* (Oslo 1982) s. 10.

¹⁵ Se Hodell (note 4) s. 47.

¹⁶ Gustav Johann Billberg: *Hand-bibliothek för Sällskapsnöjen* bd. II (Stockholm 1838-39) s. 713f. Udgaven med tal gav spilleren en sjettedel af indsatsen for hvert terningøje eller -tal fra 1-6, som kom op. – *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 2. april 1898 s. 2.

¹⁷ Tak til Karin Hallén, Språk- og Folkminnesinstitutet, Uppsala, for tilsendt oversigt over betegnelsernes geografiske udbredelse og for vedlagte sedler fra SOFIs arkiv.

kaldtes også *spela rättvisa med nötter* (Kinds herred) – her med A, H, I, T (*tillbaka*).¹⁸

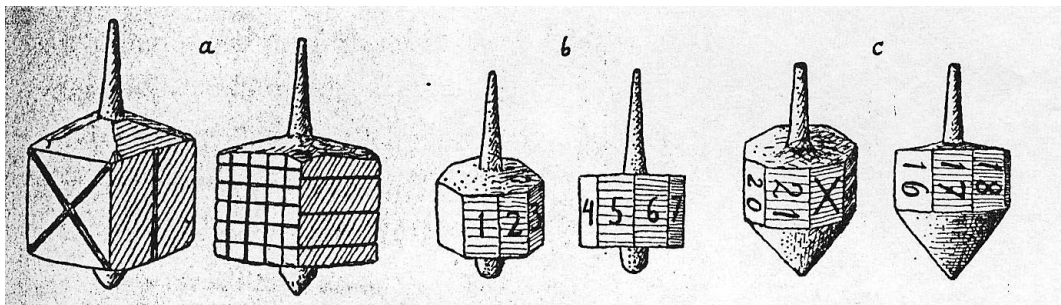

Fig. 4

Terningetoppen anvendtes også i det nordligste Skandinavien. Allerede i 1600-tallet brugte samerne i området nord for den Botniske Bugt terninger af træ med et X indskåret på en af siderne. Gevinsterne kunne fx være egernskind eller blykugler.¹⁹ Skoltesamerne, som lever oppe ved Ishavet i det område, hvor grænserne mellem Norge, Rusland og Finland støder op til hinanden, spillede med en terningetop, der havde fire eller otte sider og var forsynet med tal etc. (se fig. 4).

Inari-fjeldsamerne i det nordlige Finland havde en top med hele 11 sider. Hver side var forsynet med 1-10 tværstreger, som angav antallet af points; den ellefte, tomme side svarede til 0. Man drejede talpinden i et dejtrug, som deltagerne, højst 11 personer, sad omkring (se fig. 5). Det var mest voksne, der spillede med talpinden.²⁰

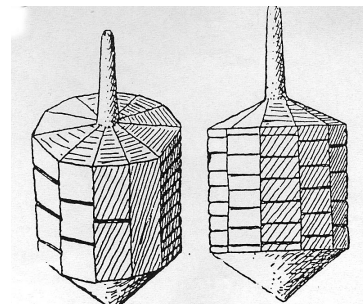

Fig. 5

Fra det nordlige Tyskland kendes forskellige varianter af spillet med terningepind. På de nordfrisiske øer Föhr og Amrum i Sydslesvig spillede man med en aflang, prismeformet stangterning, der mindede om den, Ottsen kendte fra Tønder-egnen (jf. note 7). Pinden hed *pönki*. På dens fire langsider stod med latinske bogstaver: A (*allas*), H (*helft*), N (*nant* = intet) og P (*pönki* = lille pant; den der kastede P, måtte give et pant.²¹ Man sagde også *pönki tu* (= læg til) om siden med P. I en vari-

¹⁸ Om en lignende skive brugt på pubber i Norfolk og Kent i England, se Robert Charles Bell: *Fun at the Lathe* (Lewes, East Sussex 1997) s. 97-100, som giver anvisning på, hvordan man selv kan lave en såkaldt "Spinning Jenny".

¹⁹ Johannes Schefferus: *Laponia* (Frankfurt 1673) oversat fra latin i *Acta Lapponica VIII* (Stockholm 1956) s. 309.

²⁰ Toivo Immanuel Itkonen: *Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproben der Lappen i Journal de la Société Finno-Ougrienne* 51, 4 (Helsinki 1941) s. 1-133, s. 109f.

²¹ H. Handelsmann (se note 5) s. 31.

ant af spillet var H erstattet af M A (*min anj* = mit eget, dvs. ens egen indsats) og N af N N (*Neggels nant*, fortolket som "Nikolaus nichts!").²² I Ditmarsken hed den samme pind *allholt*. Også denne var forsynet med bogstaverne A (*alles*), H (*halb*), N (*nichts*) og P (som blev fortolket *Peter, sett an!* = Peter, sæt/læg til!).²³

Et lignende nordtysk spil var *punkelto*. Ifølge beskrivelsen var to modsatte sider af den anvendte terning forlængede og løb ud i en spids, af hvilke den ene tjente som drejehåndtag, mens terningen drejede sig rundt på den anden. Måske var der her tale om en slags overgangsform mellem den aflange terningepind og terningetoppen. Dens fire sider var betegnet med bogstaverne O, A, N, P. O betød *oberall* (= hele indsatsen), A *axpe êns* (= *accipe*, dvs. modtag, en af indsatsen), N (*nig'l-nix* = intet) og P (*punkel to*, dvs. at man måtte lægge en nål til som straf).²⁴ Længere sydpå, i Thüringen, spillede man ved juletid om nødder eller bønner med en hjemmelavet *torl*, også kaldet *spielkreisel*. Man snurrede den rundt med tommel- og langfinger, så den bevægede sig rundt på bordet, indtil den til sidst faldt ned på en af siderne. Toppens fire sider var betegnet med A (alt), H (halvdelen), O (nul, intet) og S (*setzen* = sæt/læg til).²⁵ En anden tysk variant havde følgende fire bogstaver: A (*alles*), H (*halb*), L (*lass* = lad stå, svarende til "intet") og S (*setze* = sæt) eller Z (*zahle* = betal).²⁶

Fra Østrig kendes en seks-sidet top med bogstavparrene ND, NH, NG, SZ, LS, TA. Samme bogstavpar forekom også på en ejendommelig terning med 26 sider, den såkaldte *kugelwürfel* eller *serpentinstein*, som blev fremstillet i Sachsen så tidligt som i 1700-tallet. Denne var desuden forsynet med terningeøjne svarende til tallene 1-12. Bogstaverne stod for *nimm deins* (= tag dit), *nimm halb* (= tag halvt), *nimm ganz* (tag det hele), *setze zu* (sæt til), *lass stehn/sitzen/sein* (lad være) og *trink aus* eller *tritt aus/ab* (= drik ud/træd ud).²⁷

²² *Wörterbuch und Sprachlehre der Nordfriesischen Sprache* (Bredstedt 1912) s. 100.

²³ Heinrich Carstens: *Kinderspiele aus Schleswig-Holstein* i *Jahrbuch des niederdeutsche Sprachvereins* X (1884) s. 50.

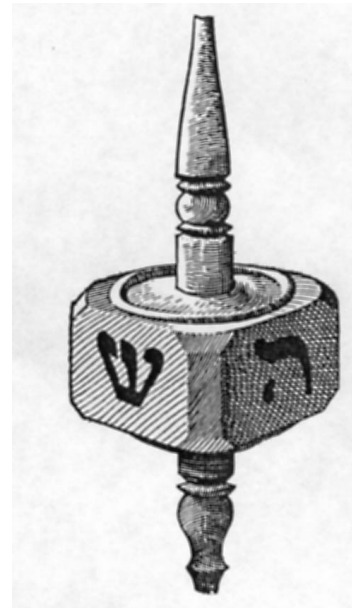
²⁴ Johann Friedrich Danneil: *Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart* (Salzwedel 1869) s. 163.

²⁵ Franz Magnus Böhme: *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel* (Leipzig 1924) s. 643.

²⁶ *Am Urdhsbrunnen IV* (Rendsburg 1881-89) s. 112.

²⁷ Leo van der Heijdt: *Face to face with Dice. 5000 years of dice and dicing* (Groningen 2002) s. 110f. Regler for spillet i Christiane Zangs; Hans Holländer (udg.): *Mit Glück und Verstand. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der Brett- und Kartenspiele in 15. bis 17. Jahrhundert* (Aachen 1994). Se desuden *Am Urdhsbrunnen IV*, s. 79, 95, 112 samt Fritz Jahn: *Alte Deutsche Spiele* (Berlin 1917) s. 23.

Under navnet *sevivon*, *dreidel* (også *dredl/-draydl*) og *trendel* er spillet med den firkantede terningetop den dag i dag populært blandt jødiske familier verden over. Det spilles under den otte dage lange Hanukkah, lysets fest, som fejres til minde om makkabæernes generobring af templet i Jerusalem i år 165 f.Kr. Skikken med at spille *dreidel* under hanukkah-festen begyndte hos jiddisch-talende jøder i Europa, som overtog en tysk variant af spillet engang i middelalderen. De oprindelige latinske bogstaver på toppens fire sider: N (*nichts*), G (*ganz*), H (*halb*), S (*stell ein*), blev erstattet med de tilsvarende hebraiske bogstaver *nun*, *gimel*, *he* og *shin* (sidstnævnte på grund af Jiddisch: *shtell*). I folkemunde blev de

Dreidel. (The Jewish Encyclopedia 1901-06).

fire bogstaver fortolket som forbogstaverne i det hebraiske budskab *nes gadol hajah sham* (= et stort under skete dér). I Israel erstatter man dog det hebraiske SH med et P, *poh* (så betydningen ændres til: et stort under skete her). *Dreidelen* er meget populær blandt jødiske børn; man synger sange om den, og den er genstand for en ganske omfattende symbolsk fortolkning, som det vil føre for vidt at gøre nærmere rede for her.²⁸ Reglerne er de samme som i standard-spillet.

Den hollandske *A-al-tolletje* var en lille top, hvis terning havde seks sider, forsynet med bogstaverne A (*allen trekken*), B (*bijbetalen*), D (*dubbel inzetten*), N (*niets trekken*), S (*inzetten*) og T (*trekken*). Den var lavet af ben, elfenben eller sølv.²⁹ I Bruxelles og omegn brugte man en lignende *teerlingtopje* med 1-6 terningøjne på de seks sider. Spillet med denne terningetop var først og fremmest et værthusspil for voksne, men udøvedes dog også af børn.³⁰ Den flamske maler Pieter Brue-

²⁸ Se f.eks. Sidney B. Hoenig: Hanukkah Oddities i *The Hanukkah Anthology* (Philadelphia 1992) (uddrag: www.jhom.com/calendar/kislev/dreidel.htm). Der findes en mængde andre websites med information om emnet. Desuden er der udmærkede artikler om *dreidel* og andre spil i leksika som *The Encyclopedia Judaica: "Games"* (New York 1968). På dansk findes en beskrivelse i *Spil og lege fra hele verden*, ed. Fr.V. Grunfeld m.fl. (Kbh. 1975) s. 142. – I middelalderen var toppen også kendt af jøderne i Frankrig under forskellige hebraiske navne, se Gilad J. Gevaryahu: www.shamash.org/listarchives/mail-jewish/volume22/v22n46 med henvisning til artikel af Rabbi Dr. Meir Grunwald i *Sefer Ha'Moadim V* (1961) s. 225-226.

²⁹ *Kinderspel & Kinderlust* s. 206. Se også *Am Urdhsbrunnen IV* s. 112 samt *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Haag, Leiden 1882).

³⁰ *Kinderspel & Kinderlust* s. 206.

Fig. 6

ghel den Ældre malede en terningetop nederst i venstre hjørne af sit maleri "Kinderspielen" fra 1560 (se fig. 6). En lille pige holder den i sin venstre hånd. Håndtaget er meget langt, nærmest et skaft, så det har nok krævet to hænder at få toppen til at snurre. Det er ikke muligt at skimte hverken bogstaver eller tal på terningens sider.³¹

Den skotske digter William Dunbar hentydede sandsynligvis til spillet i et digt fra ca. 1500-1520: "He playis with *totum*, and I with *nichell*". I begyndelsen af 1700-tallet beskrives *totum* som "a whirlbone, a kind of die that is turned about". På den tid begyndte en ny betegnelse at vinde indpas: *T totum* (idet for bogstavet i *totum*, T, indskrevet på en af terningens sider, blev foranstillet

ordet); senere i 1700-tallet ændres formen til *tetotum* og omkring 1800 til *teetotum*, den nuværende form på engelsk. Det oprindelige *totum* blev bevaret i engelske dialekter. *Totum* er et latinsk ord, som betyder "alt, det hele". Alle terningens fire bogstaver, f.eks. T, A, D, N, var oprindelig for bogstaver til latinske ord som *totum*, *aufere*, *deponere*, *nihil* (= alt, tag, læg ned, intet). Efterhånden blev de opfattet som for bogstaverne til engelske ord.³²

I Keith i det nordøstlige Skotland fortolkede man T som *tack ane* (spilleren tog een fra puljen), A som *tack a'* (hele puljen), D som *dossie doon* (spilleren måtte lægge een i puljen) og N som *nikil* (intet).³³ De tilsvarende betegnelser i Kintyre i det sydvestlige Skotland, var *tak' ane*,

³¹ Jeanette Hills: *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d. Ä.* (1560). Eine volkshkundliche Untersuchung (Wien 1957). Se også: www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Brueghel/teetotum.html

³² *The Oxford English Dictionary*, 2. ed., vol. XVII og XVIII (teetotum, totum). Se også *The Scottish National Dictionary* Vol. IX (Edinburgh 1974) s. 370, samt *The English Dialect Dictionary* Vol. VI (Oxford 1905) s. 203.

³³ Alice Bertha Gomme: *The traditional games of England, Scotland and Ireland* (London 1894-98, repr. New York 1964) s. 303.

tak' a', *duntare* og *nickelty naething*.³⁴ I London brugte man bogstaverne T (*take all*), H (*half*), P (*put down*) og N (*nothing*). I Argyleshire, Sydvest-Skotland, hed de T (*take*), A (*take all*), P (*put down*) og N (*take none*). Der var sikkert endnu flere varianter, f.eks. kom en teetotum af sølv med indskriften T S P N for nylig for dagens lys i det nordlige England.³⁵

Da de første pædagogiske brætspil for børn kom frem i England i 1700-tallet, valgte udgiverne bevidst at lade spillerne bruge en *teetotum* i stedet for almindelige terninger. I en tid, hvor puritanske vækkelsesbevægelser vandt stigende indflydelse, foretrak man af moralske grunde at undgå, at terninger blev indført i private hjem. Terningetoppen var ikke på samme måde forbundet med voksenspil om penge og kunne derfor uden problemer tages i brug, når familien samledes om spillebrættet. Det første spil af denne type var Thomas Jefferys' geografiske spil *A Complete Tour Thro' England and Wales*, udgivet i 1759. Det blev hurtigt fulgt af en række lignende spil. Toppen var typisk mangesidet og forsynet med tal/øjne. *Put and take* hed et udbredt victoriansk spil, som spilledes med en sekskantet top. På dens sider stod: 1. *Take one*. 2. *All put*. 3. *Take all*. 4. *Put two*. 5. *Take two*. 6. *Put one*.³⁶

Det første franske belæg for *totum* er fra 1611. I midten af 1600-tallet optræder for første gang formen *toton*, svarende til den franske udtale af det latinske ord, og ca. 100 år senere forsvinder den gamle stavemåde. Et ældre fransk navn for samme genstand var *pirouette*, første gang bevidnet i 1451. Et beslægtet ord med samme betydning: *pirouelle* forekommer i et digt af Guillaume de Machaut fra 1364.³⁷ En kilde fra 1569 meddeler,

³⁴ Robert Craig MacLagan: "Collectanea. Gambling". *Folk-Lore. A Quarterly Review of Myth, Tradition, Institution and Custom, Transactions of the Folk-Lore Society*, Vol. XVI (London 1905) s. 218f. I Cumberland og Lakeland blev N også kaldt "nickelty nowt" (nought) og T "t-tak-up-oa", se *The English Dialect Dictionary* Vol. IV (som note 32): "nichil", "nickelty".

³⁵ Joseph Strutt: *The Sports and Pastimes of the People of England* bd. IV (London 1801) s. 341. – Robert Craig MacLagan: *The Games and Diversions of Argyleshire, Publications of the Folk-Lore Society* XLVII (reprint: Nendeln/Liechtenstein 1967) s. 124f – www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Tablegames/Dreidel/index.html.

³⁶ Jill Shefrin: Make it a Pleasure and Not a Task. Educational Games for Children in Georgian England i *Princeton University Library Chronicle* 60,1 (Winter 1999) s. 251-275 (i PDF-format på www.princeton.edu/~cotsen/PDFs/pulc_08.pdf) – Christine Petto: Map promotion in Early Modern Europe i *The Newberry Library: Smith Center Publications* (2002), se www.newberry.org/nl/smith/slidesets/ss32.html – Se desuden Robert Charles Bell: *Board and Table Games from Many Civilizations* vol. I (Dover/New York) s. 148 og vol. II s. 6-10.

³⁷ *Trésor de la Langue Francaise* vol. 13 (Paris 1988) s. 419: "pirouette".

at der på pirouetternes fire sider var indskrevet bogstaverne M, L, P, T, som betød *mets, laisse, prens, tout* (= læg, lad ligge, tag, alt).³⁸

Der var andre franske varianter i 1500-tallet. Rabelais nævner i 1534 et spil ved navn *pille, nade, jocque, fore*, som må være *pirouette*-spillet med bogstaverne P, N, J, F.³⁹ *Piller* (= tage) svarede til italiensk *pigliar* og var af latinsk oprindelse. *Nade* (= intet) stammede fra Gascogne (*nado*), mens *jocque* (= spil) og *fore* (= ude, udenfor) svarede til italiensk *jucus* hhv. *fuori*. Senere var den almindeligste bogstavkombination T, A, D, R: *totum, accipe* (latin for: modtag), *da* (= giv), *rien* (= intet). Også P med det italienske navn *pone* kunne forekomme, med samme betydning som *mets* (= læg).⁴⁰ David Parlett forklarer, at spilleren enten modtog sin indsats igen (*pille/accipe*), stod over (*nade/rien*), fordoblede sin indsats (*jocque*) eller tømte puljen og kunne trække sig ud af spillet (*fore*).⁴¹

I Italien brugte man betegnelserne T (*tutti* = alt), M (*metá* = halvt), N (*niente* = intet) og P (*pone* = læg til).⁴²

H.F. Feilberg spurgte i sin ordbog, om det jyske *ponni* mon er kommet af det italienske *pone*. Der kan ikke udelukkes en sammenhæng, rimeligvis via tysk. Der er i det foregående givet mange eksempler på, at latinske ord for terningsiderne er blevet bevaret op til vor tid: *accipe* (Nordtyskland, Frankrig), *totum* (Storbritannien, Frankrig), *nihil* (Nordtyskland, Skotland; Fyn: *nikkelstræ*) – og tilsvarende kan det vel forholde sig med *ponni*.

Begge typer af den danske *ponni/niks*, toppen og pinden, har nemlig prototyper tilbage i romersk jernalder. I Frankrig har man fundet to gallo-romerske terninger af træ (fra ca. 100-300 e.Kr.), som blev drejet ved en tap. De er kubiske, forsynet med øjne – og formentlig forgænger for terningetoppen.⁴³ Den aflange stangterning var i brug hos de mellem-europæiske keltere fra ca. 400 f.Kr. og blev populær hos de germanske folkeslag i århundrederne op til vor tidsregnings begyndelse. Den sekssidede terning overtog germanerne direkte fra romerne, men den bliver først

³⁸ Frederic Godefroy: *Dictionnaire de l'ancienne langue française* vol. VI (Paris 1889) s. 176. – Edmond Huguet: *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle* (Paris 1961) "pirouette".

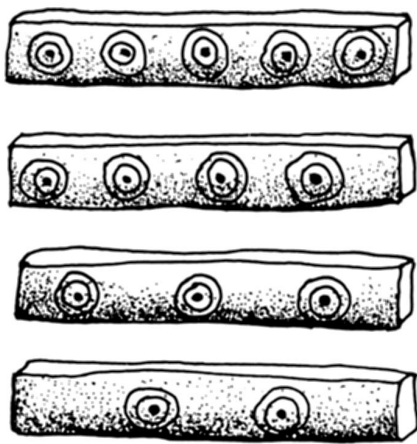
³⁹ Rabelais: *Gargantua* II, 11 og I, 22 (1534).

⁴⁰ Ifølge E. Littré: *Dictionnaire de la Langue Française* (1873-74): "toton" og Claude Aveline: *Le code des jeux* (Paris 1961/1984).

⁴¹ David Parlett: *The Oxford History of Board Games* (Oxford 1999) s. 29.

⁴² Giuseppe Pitré: *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari* vol. XIII og vol. XVI (Palermo 1882ff.) s. 18 og s. 15.

⁴³ Leo van der Heijdt: *Face to face with Dice. 5000 years of dice and dicing* (Groningen 2002) s. 117 (med fotografi fra Musée Archeologique de Saintes, Frankrig).

Stangterning set fra 4 sider.
(Michaelsen: *Bræt og brik*,
se note 44).

almindelig i de første århundreder e.Kr. Begge terningetyper optræder i danske fund fra romersk jernalder. I Vimosen nordvest for Odense fandt man i 1860erne en mængde ofret krigsbytte fra ca. 400 e.Kr., deriblandt et velbevaret raflebæger, fire sekssidede terninger samt to stangterninger, alt sammen fremstillet af ben. I 1992 fandt man yderligere et par stangterninger af ben ved Brudager på Sydøstfyn, ligeledes fra romersk jernalder.⁴⁴

I Ømålsordbogens materiale findes ni beskrivelser af *niks*-spillet fra Fyn. I otte af disse bruges stangterning, kun i en enkelt toppen, som kaldes en *spillekone*. Fynboernes forkærlighed for stangterningen synes altså at bygge på en mere end 1500 år gammel tradition. Stangterningen med bogstaver på siderne er tilsyneladende en særlig dansk-slesvig-holstensk tradition (dog med en parallel i den fire- eller ottekantede *Lang Larence* fra Yorkshire, England).⁴⁵

Alice Bertha Gomme mener, at terningetoppen muligvis var den ældste form for top, og at dens anvendelse til hasardspil gjorde det nærliggende, at den tidligere havde været brugt til "divination", dvs. til varseltagning.⁴⁶ Hendes formodning er temmelig løs og lader sig vanskeligt bekræfte. Men der findes faktisk eksempler på, at forskellige former for terninger er blevet brugt til divination, og H.F. Feilberg kendte et af dem. Jeg vil slutte min gennemgang af *ponnipinden* og beslægtede pinde med følgende råd, hentet fra den såkaldte Cyprianus' Bog:

*Når du kommer i nogen livsfare at prøve din lykke, da gør dig en tærning af træ og grav derudi: L, lykke; U, ulykke, ME, medgang; MO, modgang; LI, livet; DØ, døden og kast den stiltiende fra dig, og af det som vender op, kan du se, hvad lykken vil.*⁴⁷

⁴⁴ Karsten Kjer Michaelsen: *Bræt og brik. Spil i jernalderen* (Højbjerg 1992) s. 42 ff.

⁴⁵ Beskrevet hos A.B. Gomme (som note 33) s. 326f.; illustration samt oplysning om en lignende pind, benævnt *log*, anvendt af hasardspillere i England og U.S.A., se Stewart Culin: *Chess and Playing-Cards i Report of National Museum 1896* (Washington 1898) s. 822f. – Toppen med bogstaver på siderne er overvejende en europæisk tradition, selv om den også forekommer i lande uden for Europa. Stangterninger og toppe med terningeøjne er derimod vidt udbredt i Asien, se Stewart Culin, op.cit., og samme: *Chinese Games with Dice and Dominoes i Report of National Museum 1893* s. 495f, samt Leo van der Heijdt (som note 27) og Arjan Verweij's web site: membres.lycos.fr/arjan/

⁴⁶ A.B. Gomme (som note 33) s. 303.

⁴⁷ *Cyprianus Bog* (Kbh. 1881) s. 28.

Kan man sige sådan, og hvorfor?

Ud over at mange folk slår op i Jysk Ordbogs netudgave (på www.jyskordbog.dk), modtager vi også – pr. e-mail, telefon el. brev – en del direkte spørgsmål om sprogbrug. Vi giver så vidt muligt et hurtigt svar – også når spørgsmålet snarest burde være rettet til Dansk Sprognævn eller Institut for Navneforskning. Men vi gør naturligvis mest ud af svaret, når spørgsmålet vedrører jyske ord og udtryk – som i nedenstående eksempler fra årets korrespondance.

træls

H.D. ønsker at vide, hvor ordet *træls* egentlig stammer fra, og om det er jysk eller fællesdansk.

Svar:

Træls er oprindelig genitiv (ejeform) af ordet en *træl*, anvendt som første sammensætningsled i ord som *trælsarbejde* (= et møjsommeligt arbejde, som man i fortiden typisk ville sætte en træl til; det nævnte ord kendes iflg. Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog fra en kilde i 1607).

Et forled af denne art har let kunnet opfattes som og omtolkes til et tillægsord: et *træls* arbejde (især da den gamle betydning af *træl* længst var gået af glemme). Udviklingen er helt parallel med den for ordet *stakkels*, der også oprindelig er genitiv af en *stakkel* (egentlig *stav-karl* = omvandrende tigger): en *stakkels* hund er altså oprindelig en ringe, ynkelig hund, som man så den i hælene på en tigger.

Aage Hansen nævner i *Moderne dansk II* (1967) s. 430 også eksemplet *fælles* (oprindelig genitiv af navneordet *fællig*, jf. *i fællig*). Men ellers kendes overgangen genitiv > tillægsord mest i forbindelse med stofbetegnelser (i hvert fald i ældre sprogbrug): en *atlaskes* kjole, en *bomuldstrøje* etc. I Ordbog over det Danske Sprog bd. XXIV sp. 881 jævnføres *træls* yderligere med nogle rent jyske overgange genitiv > tillægsord: en *skarns* knægt (< *skarn*), noget *vrag*s (= kassabelt) tøj (< *vrag*).

Kun få af disse tillægsord på -s vandt indpas i det fællesdanske skriftsprog, som voksede frem fra 1600-tallet (efterhånden i vekselvirkning med dannet hovedstads- og senere købstadstalesprog). Ordene på -s har sikkert i de læsende og skrivende stænder virket for gammeldags og uigennemskuelige – i en tid hvor selv de gode overleverede afledningsendelser *-ig*, *-lig*, *-som* konkurrerede med ny elegante, udefra hentede

Tærskning med plejl
– og dét er træls!
Xylografi 1879. Gunnar
Knudsen: *Dansk bondeliv
i forrige arhundrede*.

endelser som *-mæssig*, *-isk*, *-abel*. Holberg har faktisk ikke brugt et ord som *træls* (selv i sine komedier), jf. Holberg-Ordbogen (1983-88).

Men i dialekterne levede *træls* videre, især i de jyske dialekter. Og omkring 1980 (i kølvandet på en Malmros-film) fik *træls* noget af en renæssance, selv blandt yngre mennesker i København. Det vandt dog ikke rigtigt fodfæste i skriftsproget og blev blandt unge snart udskiftet af andre modeord. Stadig er der mange regionalsprogstalende jyder, der bruger ordet *træls* – for hvad skal man ellers finde, der så kort og præcis dækker ens inderlige mening?

løske og læse

V.R. skriver: Min mor sagde altid, at jeg ikke måtte *løske* – jeg skulle tage lige for af fadet og ikke række efter det største stykke kage. Hvad er *løske* for et ord?

Svar:

Ordet *løske* (= vrage og vælge, sortere) har iflg. Jysk Ordbogs samlinger været anvendt i hele Nørrejylland og i det vestlige Sønderjylland. I det østlige Sønderjylland slipper oplysningerne op lidt syd for Haderslev.

Når man siger *løsk*' (og det bringer vi i Jysk Ordbog under opslagformen at *lyske*), så gemmer der sig et morsomt stykke kulturhistorie bagved. Ordet er egentlig en afledning til *lus* – og det betyder oprindeligt "at pille lus" (af sig selv eller andre), en nyttig beskæftigelse i fjerne århundreder. I den betydning har *lyske* engang været almindelig brugt i hele det danske sprogområde.

Betydningen 'sortere' er en senere, overført betydning. Det har været et oplagt billedligt udtryk, fordi man jo sad og foretog nogenlunde de samme bevægelser – når man fx hen på foråret sorterede de gennem vinteren gemte kartofler. Udtrykket har utvivlsomt i første omgang gået på, at man sorterede noget fra som ubrugeligt eller mindre værdifuldt: rådne kartofler fra de gode, halmstumper fra de hele strå (som blev bundet i knipper), hvillinger fra rødspættefangsten (på Holmsland), ja sågar ældre tøj fra det stadig brugbare (ved oprydning i dragkisterne).

I anden omgang har ordet *lyske* så også udviklet betydning af en positiv udvælgelse, idet man sorterer det bedste fra til sig selv, fx blandt kager på et fad. Så er det, moderen kan irettesætte sin søn: "du må ikke sidde sådan og *lyske*!".

Fra ældre jyske kilder kendes i øvrigt et andet spændende udtryk for at sortere, nemlig at *løøs* (dvs. *læse*) fx kartofler. Undersøger man sagen nærmere, viser det sig, at den oprindelige (lad os sige vikingetidens) betydning af *læse* faktisk er at 'samle, udvælge, sortere'. Den udvælgelse og sortering af bogstaver, vi foretager os under læsning, er en senere, overført betydning af udsagnsordet.

Og inspiration til den overførte brug af ordet har vi fået sydfra: på latin betyder *legere* oprindeligt at 'samle, udvælge' etc., først i anden omgang også at 'læse'. Vi har simpelthen – via datidens latinkyndige – indlånt selve metaforen. Der skjuler sig en masse kulturhistorie i den måde, vi bruger ordene på.

hamborger

H.T. har helt fra sin barndom brugt udtrykket en *hamborger* om en sammenlagt melmad, halvt rugbrød, halvt franskbrød og med sukkerdrys imellem. Hvorfor hedder melmaden sådan?

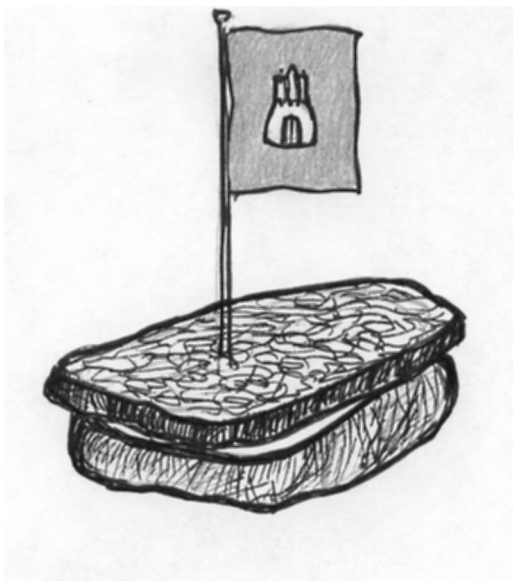
Svar:

Det hedder den også kun i det sydligste Jylland: fra rigsgrænsen op langs Vestkysten til nord for Ribe – og så mere sporadisk i Sydvestjylland og i et bælte over til Kolding-Haderslev. Og *hamborger* er ret beset bare en forkortelse; helt rigtigt hedder det en *hamborger-mellemmad*.

Men hvorfor så det? Man kunne selvfølgelig forestille sig skikken med en sammenlagt mellemmad indført sydfra, i sidste instans fra Hamborg. Men det forekommer mere sandsynligt, at forleddet *hamborger-* bare er lånt fra andre sammensatte ord.

Fx har folkemindeforskeren Evald Tang Kristensen i slutningen af 1800-tallet fra Sydvestjylland optegnet ordet *hamborgermel*, brugt om fint hvedemel: "Min moder fik et pund *hamborgermel* til tærte til jul" (Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv bd. IV (1891 ff.) s. 98). Der er klart tale om købemel (i modsætning til det, man selv fik malet), formentlig købt i nærmeste købstad, importeret udenlands fra – måske og måske ikke via Hamburg. Afgørende for betegnelsen synes at være den fine kvalitet, der mindede om de luksusvarer, bønder forbandt med købstads- og storbylivet. Tilsvarende har man helt op i 1900-tallet i de mere afsides hjørner af Jylland brugt betegnelsen *hamborgergarn* om finspundet, købt uldgarn (modsat det grovere hjemmespundne).

I ord som de nævnte fungerer forleddet *hamborger-* altså som en slags kvalitetsbetegnelse. Ganske som man i Vestjylland brugte ordet *engelsk*, først i forbindelse med uld og knive, men efterhånden helt løsrevet – så man altså om ethvert kvalitetsprodukt kunne sige, at "det er bare *engelsk*" (jf. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål bd. I (1886 ff.) s. 251).

Når en mellemmad af rugbrød og franskbrød (i ældre tid: sigtebrød), typisk med sukker drysset på smørret, blev kaldt en *hamborger-mellemmad*, var det altså rosende ment: den var noget særligt – ikke en almindelig rugbrødshumpel. Omkring 1900 var en sådan mellemmad for øvrigt lige så populær i arbejderkvartererne i København. Og her udmøntede man en anden, lige så rosende betegnelse: en *amagermad* – med tanke på den større velstand og luksus blandt amagerbønderne.